

Микола Бандрівський

Роль азово-причорноморських степових культур у походженні і розвитку скотарської спільноти на заході Подільської височини (3700 - 2900 рр. до народження Христа)

"...Галичина являється на початку бронзової доби все ж таки досить густо заселеним краєм...Останні розкопки Т. Сулімирського на Самбірщині виявили сліди тодішньої оборотної міграції з українських степів до нас, у виді могил із шнуровою керамікою та слідами бронзи, в яких небіжчики є посипані червоною охрою. Ця шнурова кераміка одночасна з трипільською та нагадує своїми округлими денцями яйцеваті форми кераміки з ямових гробів на Україні".

Пастернак Я. Перша бронзова доба в Галичині // Записки НТШ. – Львів, 1933. – Т. CLII. – с. 40.

В останній час чим раз більшає праць, які присвячені різним аспектам індоєвропеїзації Європи. Нові археологічні матеріали свідчать про досить раннє проникнення носіїв традицій південноукраїнських степових культур у Центральну і Південно-Східну Європу та їх активну участь у формуванні і розвитку місцевих пізньонеолітичних, а згодом – і ранньобронзових спільнот.

У 1927 році одразу два відомі європейські дослідники – Левко Чикаленко* у доповіді на засіданні історично-філософської секції Українського Наукового Товариства у Празі [Пастернак, 1961, с.199] та Гордон Чайльд [Childe, 1927, s.234], висловили припущення про автохтонність носіїв культури шнурової кераміки у Східній Європі та її міграцію на захід. Згодом, як зазначає у своїй фундаментальній праці Я. Пастернак, до них приєднався І. Борковський** [Památky Archeologicke, 1993, t.III; Borkovskij, 1930/1931, IX], в тому ж році Гофштеттер-Петерс, невдовзі Г. Розенберг, Е. Вале, Й.Е. Форссандер, Маєрс, В. Шмідт, Нерінг, Я. Айзнер, а в перші повоєнні роки Г. Кюн та К. Бекерс [Пастернак, 1961, с.199-200].

У ті ж післявоєнні роки, але – в Україні В. Даниленко один з перших висунув гіпотезу,

* Левко Чикаленко (1888-1965) відомий представник Празької школи українських археологів, учень світової слави антрополога Хведора Вовка. Освіту Л. Чикаленко здобув в Лозанському університеті у Швейцарії, у 1923 році в Празі захистив докторат з археології. Викладав у Празькому Високому Педагогічному інституті та Чеському Національному Музеї. Досліджував культуру моравської мальованої кераміки, з'ясовував її зв'язки з трипільською цивілізацією. У 1926 році Л. Чикаленко переїхав у Францію, опрацьовував трипільську кераміку з печери Вертеба [Чикаленко, 1926, с.113-202]. Особливо цінною є стаття Л. Чикаленка, присвячена стилістичному аналізу орнаментів на кераміці шипинецької групи, яка видрукувана ще до появи відомої роботи першовідкривача шипинецької групи О. Кандиби [Сукаленко, 1931, s.123-124]. У 1943 році Л. Чикаленко виїхав до Німеччини, а 1948 року - до США, де зайнявся розробкою теоретичних проблем первісного мистецтва [Петегирич, 1998, с. 26-27].

** Іван Борковський (1897-1976) – видатний український археолог родом з Чортівця на Покутті. Після Першої Світової війни емігрував до Чехословаччини, де у 1922 році на філософському факультеті Карлового університету в Празі студіював археологію у всесвітньо знаменитого вченого-славіста Любора Нідерле (разом з ним слухачами цього семінару були Я. Пастернак, Ян Філіп, Я. Бем, М. Хрбіч та ін.). У 1929 році І. Борковський захистив дисертацію, присвячену культурі шнурової кераміки в Центральній Європі та в Україні. У науковому доробку вченого 4 монографії та близько 200 статей, оглядів, рефератів, рецензій українською, чеською, німецькою, англійською та французькою мовами [Петегирич, 1998, с. 86-87].

що індоєвропеїзація землеробських культур Європи на ранніх етапах проходила під великими імпульсами ранньоскотарського населення, яке він назвав скелянською культурою [Мовша, 2002, с.143]. Невдовзі найважливіші аспекти індоєвропейської проблеми ще раз було докладно проаналізовано Марією Гімбутас. Ця видатна дослідниця виділяє три хвилі експансії індоєвропейських племен із азово-причорноморських степів в Центральну і Південно-Східну Європу, визначаючи їх у каліброваних (календарних) датах [Gimbutas, 1963; 1965; 1967; 1980; 1985].

На думку М. Гімбутас, основні висновки якої нещодавно представив на новому тлі Ю. Павленко [Павленко, 2003, с.118-136], перші вияви цієї експансії в східноєвропейських степах проявилися близько 4400-4300 рр. до нар. Хр., після чого хвиля скотарів, які вже оволоділи конем, прокотилася територією давньоземлеробських культур мальованої кераміки, в основному, Нижнього Подунав'я та Східних Балкан. Друга хвиля індоєвропейців, на цей час вже власне носіїв курганної поховальної традиції, виходить з ареалу ушатівської культури Українського Причорномор'я і припадає на 3400-3200 рр. до нар. Хр. При цьому інфільтрація в Центральну Європу і Карпатський регіон окремих індоєвропейських груп, які споріднені з ушатівцями і є носіями курганної традиції (за умов їх активної взаємодії з місцевим населенням) призводить до формування нової спільності – культури кулястих амфор [Gimbutas, 1980; 1985; Павленко, 2003, с.127].

Серед причин, які змусили населення дніпро-волзького степу і прилеглого лісостепу (середньостогівська КІС, хвалинська культура) рушити на захід, учень славної Марії Гімбутас – Дж. Мелорі називає перенаселення, освоєння конярства та ін., що, на його думку, могло відбутися між 4500 і 3500 рр. до нар. Хр. [Mellory, 1989, s.207-212]. До схожих висновків прийшов у своїх дослідженнях також Д. Ентоні, який вважає, що появу колісного транспорту й вершництва в Європі було зініційовано впливами степових культур зі сходу, де, власне, відбулася domestикація коня [Antony, 1991, s.193-222].* В контексті цього важливо, що навіть індоєвропейську прамову і прабатьківщину сьогодні пов'язують з циркумпонтійською металургійною провінцією [Черных, 1987, с.136-147].

З ІСТОРІЇ ПРОБЛЕМИ.

Ці та інші прибічники степової концепції походження індоєвропейців у своїх теоретичних моделях (зокрема, в контексті проникнення степових спільнот у Центральну Європу) не завжди звертають належну увагу на захід Українського Лісостепу – історичне Галицьке Поділля, Опілля і Передкарпаття, які часто об'єднують у термін „Верхнє Подністер'я”. Правомірнішим буде, мабуть, вживати природно-географічну назву, а саме: захід Подільської височини та прилеглі терени.

Саме тут, на правобережжі верхньої течії Дністра у передгір'ї Східних Бескидів, знаходяться пам'ятки верхньодністерської групи підкарпатської культури шнурової кераміки (індоєвропейські корені якої у сьогоднішніх дослідників не викликають сумніву), походження якої останнім часом все частіше намагаються пов'язувати з центральноєвропейськими областями, зокрема, Південно-Східною Німеччиною.

А, між тим, у передкарпатських пам'ятках шнурової кераміки дослідники міжвоєнного

* Використання колісного транспорту Д. Ентоні тісно пов'язує з розпадом індоєвропейської спільноти, що, на думку вченого, могло мати місце між 3300 в і 2200 рр. до нар. Хр [Antony, 1991, s.193-201]

періоду вбачали носіїв не однієї, а двох різних за походженням спільнот, одна з яких – пізніша за часом (за сучасною номенклатурою відноситься до „загальноєвропейського горизонту – А”), мабуть, мала якесь відношення до саксонсько-тюрингського кола старожитностей. А от інша, яка передувала їй на території Верхнього Подністер’я усім своїм корінням, зв’язками, тенденціями розвитку виводиться із степових культур Українського Причорномор’я і Кубані.

Певним підтвердженням східного, як тоді вважали, походження шнуровиків-індоевропейців у Верхньому Подністер’ї (а, отже і підтвердження теорії Л. Чикаленка і Г. Чайльда, яку вони висловили у 1927 році) стало відкриття Я. Пастернаком у 1932 році в Крилосі біля Галича, та у тому ж році – Т. Сулімирським в Колпці на Дрогобицькому Передкарпатті підкурғанних поховань, в яких небіжчики, що знаходились у скорченому положенні, були посипані вохрою [Пастернак, 1938, с.49-52; Śmiszko, 1933, s.24; Sulimirski, 1935, s.22]. Ця обставина, а також специфічний для „шнурових” спільнот супровідний інвентар спонукала Т. Сулімирського висловити здогад (від якого він невдовзі частково відмовився) про дві різні групи общин культури шнурової кераміки: „...ранішу з охровими могилами (що просуvalася -М.Б.) із сходу на захід і пізнішу, поворотну з керамікою саксонсько-тюрингського типу (носії якої рухалися – М.Б.) із заходу на схід” [Sulimirski, 1934, s.233]. Я. Пастернак, з огляду на власні дослідження ствердив, що „...в Галичині є справді сліди перебування племен з двома різними родами шнурової кераміки: східні, які, просуваючись на захід, зайшли у горішнє Подністер’я, і західних, які в поході на схід дісталися аж до Лівобережжя. А проте, це були **дві різні неспоріднені групи** (виділення наше – М.Б.)” [Пастернак, 1933, с.40; 1961, с.200].

У післявоєнний час біля с. Кавська на Дрогобицькому передгір’ї експедицією К. Берняковича у 1956-1957 роках відкрито чотири короткосезонні стоянки на штучно створених насипах*, кераміка з яких як і в Колпці (кургани III,X) виявилася круглодонною, а окремі посудини – із яйцеподібним тілом [Бернякович, 1959, с.34-36, табл.1,2; табл.3, 2,5; Bernjakovič, 1959, s.692-698; Свешніков, 1974, с.33, рис.4, 1-3,6-24]. Аналіз матеріалу з ранніх пам’яток підкарпатської культури шнурової кераміки тоді ж дав підстави І. Свешнікову поставити питання про тісні зв’язки носіїв її ранньої групи з культурами більш східних районів (давньоямною і середньодніпровською) [Свешніков, 1958, с.10]. Саме ж походження підкарпатської культури шнурової кераміки дослідник, як відомо, виводив „...від культури одного з племен степової смуги Південно-Східної Європи, яке наприкінці неоліту просунулося в північному або північно-західному напрямку” [Свешніков, 1958, с.20].

Відсутність генетичних зв’язків підкарпатської культури шнурової кераміки з попередніми культурами цієї території змусило І. Свешнікова й інших дослідників розглядати ці племена як зайшли, однак „...їх висхідний район ще невідомий і лише деякі міркування змушують нас шукати його на сході, а не на заході” [Свешніков, 1974, с.156]. Досі в Україні не віднайдено достовірних закритих комплексів з характерною низкою рис т. зв. загальноєвропейського горизонту [Березанская, 1971, с.34-49].

Пов’язуючи походження ранньої культури верхньодністерських племен шнурової кераміки зі сходом (як, зрештою, і сам звичай насипати кургани, наявність вохри у похованнях, круглодонний посуд та ін.), І. Свешніков „...не міг з певністю показати шляхи просунення цих племен у Передкарпаття. Вони могли проникати в цей район через відносно слабо заселену

* На думку І. Свешнікова згадана пам’ятка в Кавсько це „...місце загонів для худоби і тимчасового перебування пастухів під час сезонних відгонів худоби на пасовища” [Свешніков, 1958, с.9].

територію Волині, а також **через Поділля** (виділення наше – М.Б.). Але в обох цих районах поки що невідомі знахідки найраніших пам'яток їх культури” [Свешніков, 1974, с.156]. Ймовірно просунення племен культури шнурової кераміки зі сходу у Верхнє Подністер'я вчений відносив до часу не пізніше заселення верхів'їв Західного Бугу племенами культури лійчастого посуду і встановлення ними контактів з пізньотрипільськими племенами [Свешніков, 1974, с.156].

Про гіпотетичну висхідну територію „шнуровиків”, яку переважно розміщують у південно-східних і східних районах нашої держави, В. Даниленко у 1955 році в доповіді на VII Науковій конференції Інституту археології АН України зазначив, що пам'ятки середньостогівського типу, з одного боку, передують ямній культурі (типу Михайлівки-II), а з другого – є її ранньою ланкою, давнішою, ніж культури шнурової кераміки Центральної Європи і пов'язані з проблемою індоевропейського масиву [Даниленко, 1955, с.126-128; Мовша, 1998, с.111-112].

Згодом В. Даниленко розвинув це питання, визначив висхідну територію найдавнішої скотарської культури, зробив спробу її періодизації. З Нижнім Подонням і Приазов'ям вчений пов'язав першу бережнівську та наступні – скелянську і пізньодеріївську фази [Даниленко, 1969, с.224-226; Мовша, 1998, с.113]. Невдовзі дослідник підкреслив інфільтрацію скотарського населення зі сходу в пониззя Дніпра, як і поширення звідси нового, скорченого обряду поховання [Даниленко, 1974, с.40-76]. Сучасні дослідження підтвердили теорію В.Даниленка про формування пам'яток середньостогівського періоду та його скелянської фази саме в Подонні [Мовша, 1998, с.113-114].

Цікаві матеріали цих центрально- і східноукраїнських культур знайдено на Середньому Подністер'ї. Так, наприклад, на поселенні Солончени-II, яке розташоване нижче Могилева-Подільського, у 1952 році Т.Пассек, а в 1955, 1956 та 1959 роках Т.Мовша виявили середньостогівський посуд та посуд, подібний до нього [Мовша, 1961, с.186-199; 1998, с.112].*

Невдовзі подібні посудини виявлені і вище за течією Дністра у Чернівецькій і Хмельницькій областях: у Поливановому Ярі-2, Луці Врублівецькій, Ленківцях і, що особливо важливо, на півдні Тернопільської області у Мельниці-Подільській, що у Борщівському районі. Знайдені зразки посудин датують (за конвенційною хронологією) приблизно третьою чвертю IV тис. до нар. Хр. [Мовша, 1998, с.146, мал. 11 (1-6), с.152; мал.9,8-11] У розглядуваному аспекті цікавим є поховання, відкрите у 1957 році К. Черниш на правобережжі Середнього Подністер'я на Покутті у Незвиську [Черныш, 1960, с.77-81]. Судячи з положення скелету, покійник захоронений за степовими традиціями – випростано на спині з легко розведеними в колінах ногами, а будова його черепа однозначно вказувала на протоевропейський тип [Дебец, 1960, с.91-95; Герасимов, 1960, с.83-90, рис.4-5].

В контексті розглядуваної проблеми особливе місце займають кам'яні антропоморфні стели, які в різний час виявлені, поки що, виключно на лівому березі середньої і верхньої течії Дністра: на Придністерському Поділлі в Борщівському і Заліщицькому районах Тернопільської області (Мишків, Вовківці, Бабинці, Колодрібка, Більче-Золоте) та в Жидачівському, Пустомитівському районах Львівської і Рогатинському районі Івано-Франківської областей (Кнісело, Звенигород, Підгороддя). Ці, та інші матеріали, що стосуються досліджуваної

* Ці пам'ятки стали основою для розробки фактично нового напрямку в трипільєзнавстві, а саме: зв'язків давньоземлеробської культури зі скотарськими культурами євразійських степів [Мовша, 1961, с.186-199].

проблеми, подані в наступному розділі.

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА.

Кам'яні антропоморфні стели.

С. Мишків Заліщицького району Тернопільської області. Виявлено дві кам'яні стели. Перша, яка виорана плугом у 1976 році, лежала горілиць на глибині 0,35-0,40 м і звернена головою на північний-захід [Тур, Малєєв, 1977, с.383-384; Олійник, 1995, с.96-100].*

Стела витесана із вапнякової брили у вигляді стилізованої людської постаті. Брила-плита чотиригранна в перерізі із заокругленими гранями. Нижня частина зламана. Збережена висота 1,07 м, ширина 0,42-0,45 м, товщина 0,14-0,15 м. У верхній частині стела виразно витесана. Можливо дещо завелика голова шириною 0,32 м, на передній частині якої глибоко прокреслені контури лиця з виразно зазначеними очима, носом і устами. Останні мають опущені донизу кутики губ. Площина лиця дещо заглиблена у плиту, можливо, з тим розрахунком, щоби якомога довше зберігались вигравіювані риси самого обличчя.

В нижній частині голова звужується і переходить у вузькі, чітко вимodelювані плечі, а від них різко донизу – у тулуб. На бічних гранях тулуба заглибленими лініями зображено верхню частину рук (по лікті), а на лицевому боці стели – самі руки, які, ніби в благальному (?) жесті, піднесені вгору на рівні грудей.

Долоні рук, при цьому, широко розкриті і мають розчепірені пальці (рис. 1; 2). Нижче долонь і між ліктями нанесено три симетрично розміщені одна над одною горбоподібні лінії, які композиційно сприяють образно-візуальному завершенню, а відтак – цілісному сприйняттю стели.

Другу кам'яну антропоморфну стелу в Мишкові виявили у 1981 році на відстані понад 500 м від місцезнаходження першої фігури [Олійник, 1995, с.98-99].** Друга стела, як і перша, витесана з вапнякової брили і на сьогоднішній день має вигляд плити прямокутної форми висотою 1,28 м. Ширина вгорі 0,42 м, внизу – 0,51 м. Товщина стели вгорі дещо звужена – всього 0,13 м, тоді як внизу 0,15 м. По всій довжині фігура чотиригранна в перерізі. Нижня частина повністю уціліла, тоді як верхня пошкоджена: відламана голова з прилеглою частиною плеча. Із попередньою фігурою цю стелу ріднить не лише матеріал, розміри, зрештою загальні обриси, але – і це головне – дуже схожий рисунок на лицевому боці. Тут, так само як і на першій стелі, зображено дві руки, які ліктями міцно притиснуті до тулуба на бічних гранях стели, в той час, як долоні з розчепіреними пальцями підняті до грудей. Важко сказати, чи тут йдеться про руки, які покладені на груди, чи про руки, піднесені в благальному жесті, можливо, молитовній позі (рис. 1; 2). Останнє припущення видається більш ймовірним. На лицевому боці стели між ліктями зображено горбоподібні лінії, які симетрично розміщені одна над одною. Однак, якщо на першій стелі з Мишкова таких горбоподібних ліній було три, то на

* Кам'яна стела виорана у 1976 році трактористом І.П. Яківцівим на північно-західній околиці села в урочищі „Новина” неподалік колгоспного току на відстані 100-150 м від правого крутого берега р. Серет. Спершу стелу перемістили з поля під навіс току, а сьогодні, завдяки директору Заліщицького Музею п. В. Олійнику, виставлено в експозиції цього закладу (інв.№ ТКМЗ-А-562) [Олійник, 1995, с.96-100].

** Другу стелу в Мишкові знайшли на вже згадуваному полі в урочищі „Новина” неподалік джерела під назвою Скала. Від початку схилу річкової долини до місцезнаходження стели приблизно 25-30 м. Стела лежала на узбіччі поля і, хоча в момент її знайдення була без голови, однак тулуб фігури був у той час цілим. У 1985 році М.С. Борейко та І.І. Циган вивезли другу стелу з поля і сьогодні вона знаходиться в Заліщицькому краєзнавчому музеї (Книга надходжень, інв.№ ТКМЗ-ІЗІ66) [Олійник, 1995, с.98-99].

другій фігурі бачимо прокреслене зображення ще однієї – четвертої лінії, але лише наполовину, оскільки місце, де мало б бути її продовження, переривається горизонтальною лінією (можливо, зображенням пояса), кінець якого виходить на одну з бічних граней (рис. 1). На тильній стороні другої стели вигравіювано шість діагонально розміщених борозенок, які мають різну довжину: 0,6 м, 0,69 м, 0,59 м, 0,83 м, 1,0 м, 0,29 м. Першовідкривачі мишківських антропоморфних стел припускають, що первісна висота другої фігури могла сягати 1,6 м [Олійник, 1995, с.100].

С. Кнісело Жидачівського району Львівської області. Кам'яна антропоморфна стела, яку називали „Баба” або „Дівка”, до середини 1970-их років стояла в урочищі „Цегольня”, між селами Кнісело і Прибілля*. Стела має вигляд стилізованої людської постаті. Висота фігури 2,25 м, ширина 0,30-0,50 м, товщина 0,38 м, в перерізі прямокутна із заглаженими краями. У верхній частині чітко виділено округлу голову, яка переходить у дещо ширші плечі. Нижня частина стели завужена. Майже вся поверхня фігури (окрім нижньої торцевої частини, яка, очевидно, була вкопана в землю), дуже вивітрена, свідченням чого є велика кількість маленьких луночок на її поверхні.

С. Звенигород Пустомитівського району Львівської області. Стела виявлена у 1910 році молодим і талановитим археологом Володимиром Гребеняком. З численних описів пізнішого часу довідуємося, що фігура стояла в урочищі „Підкамінь” сягала висоти близько 2 м і мала вигляд грубо обтесаної, дуже стилізованої людської постаті. У верхній частині виразно була виділена голова, яка плавно переходила у тулуб. Нижче, до ніг, стела помітно звужувалась. На обличчі на місці очей, уст і носа залишились ледь помітні плиткі заглиблення. „...Приблизно на висоті грудей і пояса, – пише відомий західноукраїнський археолог, тодішній член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка Богдан Януш (Василь Карпович), – видно десять рисок, що мали б зображувати пальці” [В.К. (Василь Карпович – М.Б.), 1917, с.2-3; Antoniewicz, 1916, s.2; Sokołowska, 1928, s.21-22; Бандрівський, 1992, с.55-56]. Якщо це справді так, то цю стелу можна було б зарахувати до того ж типу кам'яних антропоморфних фігур, що й стели з Мишкова, оскільки кожна з них на рівні грудей має зображення долонь з розчепіреними пальцями.

* У 1974 році тодішній директор кнісельської школи п. Михайло Каралюс перевіз її до Львівського музею історії релігії, де вона зберігається досьогодні (Книга надходжень. Головна інвентарна книга, с.18, збірка фондів археології, ЛМІРА/Ар-79) [Бандрівський, 1992, с. 56]. Перша наукова інформація про кам'яну стелу з Кнісела викладена М.С. Бандрівським у „Звіті про археологічні дослідження на території Львівської та Івано-Франківської областей у 1989 році” – див.: Науковий архів Інституту археології НАНУ, Ф. Е. 1989, с.7, табл.V. Опис стели з Кнісела опублікований у монографії „Сварожі лики” того ж автора [Бандрівський, 1992, с.56]. У 1998 році рисунок стели з Кнісела без дозволу першовідкривача і без покликання на його науковий звіт з'явився у праці: Забашта Р. Антропоморфні скульптури палеометалу з теренів Верхньої Наддністрянщини // Записки НІІШ. Праці комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – Львів, 1998. – Т.СХХХХІ. – С.232. – Рис. 7,а,б.

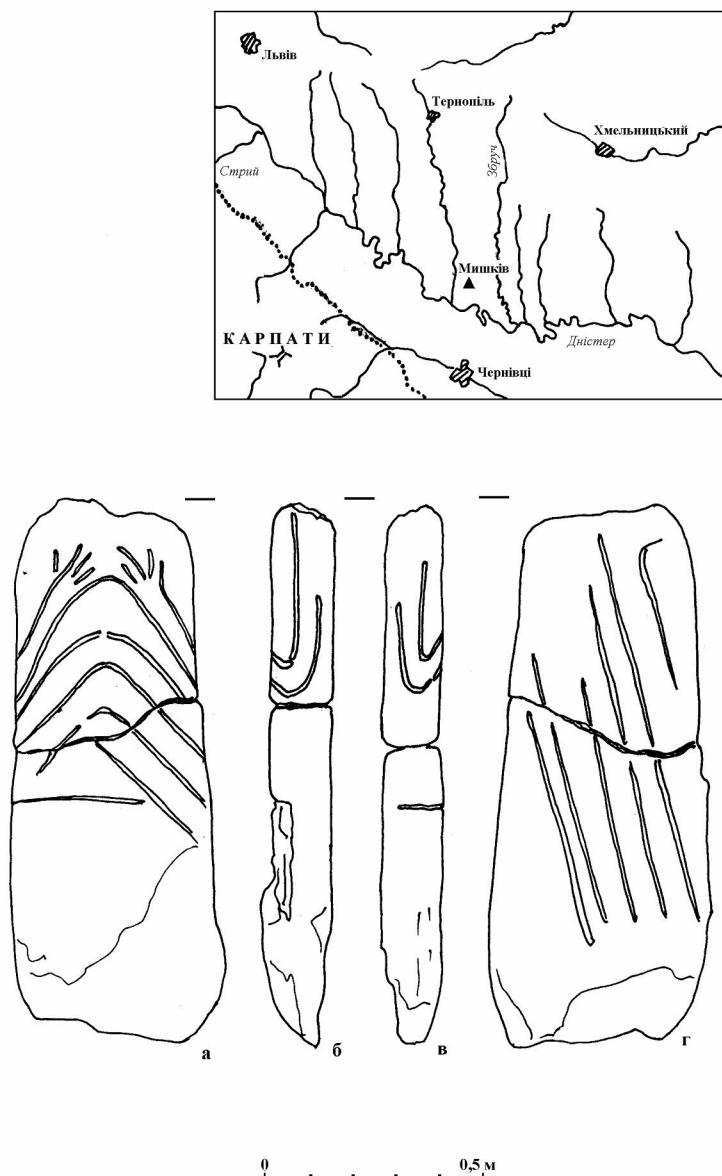

Рис. 1. с. Мишків Заліщицького району Тернопільської області. Кам'яна стела (за В. Олійником)

Fig. 1. Myshkiv, Zalischyky district, Ternopil' region. Stone stella (by V. Oliynyk)

С. Підгороддя Рогатинського району Івано-Франківської області*. Антропоморфна фігура мала вигляд плити висотою приблизно 2,30 м і шириною близько 0,72 м. В нижній частині фігура була вдвічі ширша, а поверхня в цьому місці справляла враження необробленої, або ж оббитої лише грубими сколами. Очевидно, саме цей важкий і масивний низ фігури був призначений для вкопування в землю. Хоча і на цій нижній її частині очевидці, які її оглядали, помітили „...вглиблення, котрі могли бути виконані дуже примітивним знаряддям” [О.Н., 1917, с.425-426; Sokołowska, 1928, s.22-23, fig. 7].

* Стела в Підгородді під Рогатином відкрита у 1917 році групою Січових Стрільців на чолі з отаманом Січового Коша др. Никифором Гірняком (попередню інформацію про цю фігуру надали січовикам професори української гімназії в Рогатині). В числі стрільців, які фотографували й оглядали стелу в Підгородді, був видатний український художник Курилас, який тут же зарисовував цю знахідку.

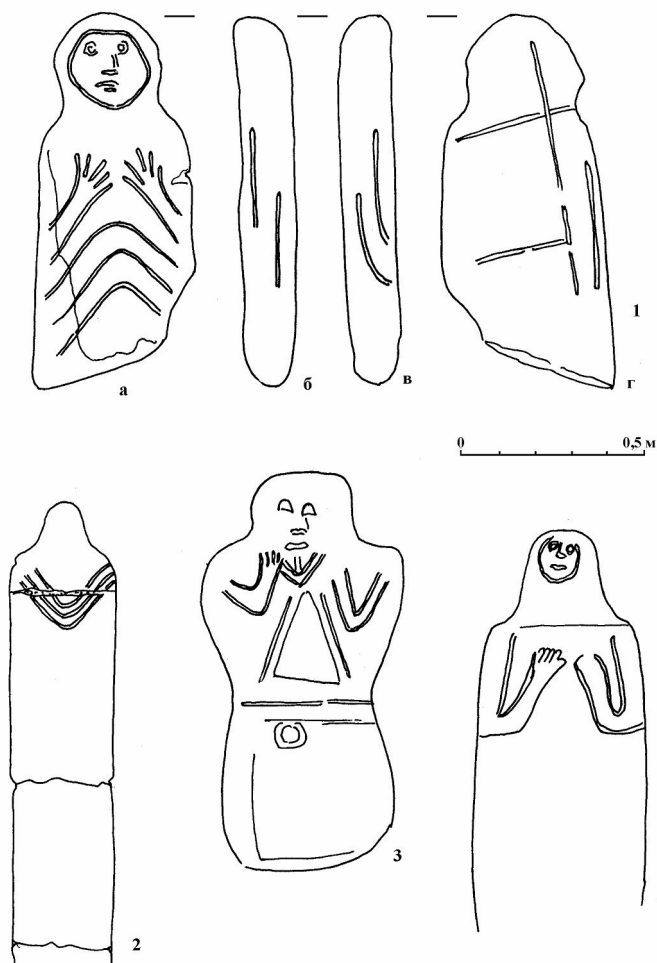

Рис. 2. Кам'яні стели кінця енеоліту – початку раннього періоду епохи бронзи: 1- Мишків, Заліщицький район Тернопільська область (за В. Олійником); 2- Нальчик (Північний Кавказ, за А. Нечитайло, 1991); 3, 4- Абу-Ірейн і Білла-7 (за В. Даниленком, 1974)

Fig. 2. Stone stelae of the period of the end of the Eneolithic – beginning of the Early Bronze Age: 1- Myshkiv, Zalischyky district, Ternopil' region (by V. Oliinyk); 2- Nal'chik (Northern Caucasus, by A. Nechytailo, 1991); 3, 4- Abu-Irain and Billa-7 (by V. Danylenko, 1974)

нижче, вже на тулубі – руки [Kirkor, 1879, s.17-18; Janusz, 1918, s.75-76; Забашта, 1998, с.51-61].

Відома ще низка кам'яних стел, відношення яких до кінця енеоліту – ранньобронзового віку не доведене.

С. Більче-Золоте Борщівського району Тернопільської області. У 1879 році А. Кон під час розкопок кургану натрапив на кам'яну фігуру довжиною 2,05 м, яка колись стояла на вершині цього кургану, однак, під час розкопок лежала вже поваленою на землю [Kohn, Mehliis, 1879, t. I, s.20, t.II, s.196; Janusz, 1918, s.56-57].

Верхній половині фігури надано вигляд типової чотиригранної в перерізі стели із загладженими краями. Будь-яких натяків бодай на контури людського тіла (на опублікованій фотографії) не простежується. Як зазначали першовідкривачі фігури в Підгородді, на її поверхні „...більш-менш посередині є якісь знаки, виконані, мабуть, людською рукою. Форма цих знаків нагадує вужа” [О.Н., 1917, с.425-426]*.

С. Вовківці Борщівського району Тернопільської області. У 1878 році предстаник цісарсько-королівської (австрійської) Академії наук, один з перших західноукраїнських археологів А.Г. Кіркор, під час археологічної розвідки на околиці села в урочищі „Кінська Грива” виявив кам'яну антропоморфну стелу, яка лежала на цвинтарі з підплевними похованнями [Kirkor, 1879, s.17-18]. В момент знаходження стели знаходилась на поверхні землі і була лише підперта уламками каміння. Висота стели 1,96 м., ширина 0,96 м, товщина 0,26 м. На передній стороні вгорі є, за словами Б. Януша, виразне заокруглення, що нагадує людську голову, на місці лиця виразно зазначено очі, ніс, уста, а

* Стела в Підгородді стояла на ґрунті п. Бойкевича. За його словами „Заклятий Камінь”, – так звали цю кам'яну стелу, стояв звернений лицевою стороною до гостинця, що веде з Рогатина до Львова. Отже, фігура була орієнтована вздовж осі північний-схід - південний-захід, або ж на схід-захід. Під час викопування стели із західної її сторони знайдено кістки, серед них частину щелепи барана – [О.Н. Гей, на Івана, гей, на Купала // Вісник Союзу визволення України. – Львів 1917. – ч.157. – с.425-426]

С. Бабинці Борщівського району Тернопільської області. На північно-східній околиці села на відстані близько 300 м на північ – північний-схід від церкви над краєм стрімкого лівого берега р. Нічлави – лівої притоки Дністра, попри ґрунтову дорогу в урочищі „Баба” обстежено кам’яну фігуру. Інформація про останню знаходиться в історико-краєзнавчих нарисах по Східній Галичині XIX – поч. XX ст. [Janusz, 1918, s.47].

Кам’яна фігура в Бабинцях має вигляд вертикально вкопаної плити висотою близько 1,5 м і довжиною 1,5-1,6 м, товщиною 0,25-0,36 м. Збоку дана плита має вигляд звіроподібної істоти із припіднятим масивним карком і чітко виділеною головою. При цьому похила лінія спини на рівні крупу різко обривається донизу. В цілому, розглядувана кам’яна „Баба” своїми обрисами скоріше нагадує здибленого могутнього звіра. Відсутність чітко виділених ніг може бути пояснена щонайменше двома обставинами: по-перше, суцільність та монолітність плити в нижній частині (частково вкопаній) робили її стійкішою; по-друге, ноги звіроподібної істоти, як, зрештою, й інші образні елементи, могли бути передані шляхом розфарбування самої плити (скажімо, вохрою). Хоча безсумнівних слідів інструменту на цій зооморфній плиті не простежено, однак напрошується здогад про зумисне її підтесування. Особливо це помітно в районі „спини” і „крупа” фігури, де вздовж уявного хребта вижолоблена глибока канавка шириною 4-5 см і такої ж приблизно глибини [Бандрівський, 2004, с.16-17].

На території Тернопільської області відомо ще чотири місцезнаходження, які пов’язані із „кам’яними бабами”. Так, біля с. Добропілля Бучацького району на вершині невисокого водороздільного відрог, який називається „Баба”, і який тягнеться від Хмелівки через Добропілля, Бабулинці і Пиляву до долини Стрипи, стояла кам’яна фігура, про яку згадує С. Коритко в XVIII ст. і яка, як місцезнаходження тригонометричного пункту, подана на карті Kumersberga [Schnaider, 1874, t.II s.20-21 табл.40, XIY]. Ще одна кам’яна фігура знаходилась біля сусіднього села Пилява і, мабуть, теж мала звіроподібну форму, оскільки місцеві селяни називали її „Медьом” або „Медведьом” [Schneider, 1874, t.II s.21; Janusz, 1918, s.92 (109)]. Ще про дві пам’ятки маємо дуже скупі відомості: біля с. Залісся Бучацького району по дорозі до с. Бариша ще на початку XX ст. стояв похилений, підпертий підставкою камінь, який називали „Баба” [Janusz, 1918, s.96], а на околиці с. Біла поблизу Тернополя в урочищі „Букове” на полях в той же час знаходилось кілька кам’яних фігур теж під назвою „Баба” [Janusz, 1918, s.226]. І, врешті, остання інформація стосується „...групи з кількох десятків каменів, укладених між собою”, які відкрив Г. Осовський у 1890 році на околиці міста поблизу неолітичного могильника [Ossowski, 1891, s.11, 69-70, 81; Janusz, 1918, s.47].

Існує інформація, що на території Львівської області знаходилось шість місцезнаходжень, де стояли кам’яні фігури. Ці місцезнаходження виразно групуються у двох осередках: Бродівському, який знаходиться на північно-західній окраїні Західного Поділля (Пеняки, Ляка, Шнирів, Загір’я) та Опільському (Водники, Баличі). Про пам’ятку в Пеняках вперше подає відомості Б. Сокальський**, згодом Б. Януш [Sokalski, 1885, s.284, Janusz, 1918, s.85]. Біля с. Ляка в урочищі „Плюхове” на поч. XX ст. знаходились два вкопані неподалік один від одного камені, а біля с. Шнирова зафіксовані „два дуже старих камені”, які виявлені на вершині кургану [Janusz, 1918, s.89]. Можна згадати ще про два кам’яних стовпи висотою 1,5 м кожен, які стояли по обидва боки дороги до с. Панасівка, де в кінці XIX ст. зафіксовано багато курганів [Sokalski, 1885, s.320, Janusz, 1918, s.89].

* Пам’ятки епохи слов’янства і періоду середньовіччя тут не враховані.

** Висловлюю глибоку вдячність п. Я. Онищукові за надану інформацію

На Опіллі, окрім вже згаданої кам'яної стели з Кнісела, маємо інформацію про кам'яний стовп в с. Водники, фактично на околиці Звенигорода Перемишлянського району [Janusz, 1918, s.45] та про кам'яну фігуру в с. Баличі Жидачівського району, в урочищі „Буклоголовець” на високому плоскогір'ї, що стрімко спадає в долину р. Свічі – правої притоки Верхнього Дністра [Schneider, 1874, s.25].

Поховання

Підкурганні захоронення.

Біля с. Личківці (сьогодні – Гусятинський район Тернопільської області) у 1877 році А. Кіркор дослідив чотири кургани [Kirkor, 1878, s.12-14]. В одному з них, краще збереженому, який мав діаметр близько 21 м, висоту 1,71 м, дослідник розчистив на глибині близько одного метра піч або велике вогнище розміром до 1 м. Останнє знаходилося у східному секторі кургану. Шар вугілля у цій печі сягав 0,6 м у товщину. Серед вугілля траплялося багато кісток тварин, а під час розкопок самого кургану – багато уламків від розписних посудин. На глибині 2,16 м виявлено людський дуже спорохнявілий скелет, з якого „...неможливо було вийняти не лише череп, але й кістки. Усі вони розсипалися на порохно, взято було лише кілька зубів” [Kirkor, 1878, s.13]. Покійник лежав випростано на спині головою на північ, руки мав витягнуті вздовж тіла. При самому небіжчикові лежало 7 крем'яних виробів, деякі з них були дуже якісно виготовлені. Окрім них, біля померлого знайдено кам'яну сокиру клиноподібної форми, а під головою – крем'яний уламок. Біля скелета також розчищено розвал дуже великої розписної посудини, а в узголів'ї – уламки дуже малесенької чаші чи, радше, черпачка, який був виготовлений з грубозернистої погано випаленої глини.

Оскільки ґрунт, на якому був покладений небіжчик, мав, як спостеріг А. Кіркор, насипне походження, то, розкопуючи поховальну яму глибше, дослідник натрапив на глибині 2,70 м на дві дуже великих, як він назвав, печі, підосва яких знаходилася на глибині близько 3,70 м. В них та в шарі, який їх оточував, простежено багато вугілля і кісток тварин, з яких „...забрали тільки деякі з них, оскільки усі їх забрати було просто неможливо – така величезна їх кількість тут знаходилась. Уламків кераміки і у печах було багато, з них велика частина походила від мальованих посудин.” [Kirkor, 1878, s.14].

З наявної в кургані стратиграфії А. Кіркор прийшов до висновку, що тут мали місце дві тризни: одна перед похованням, інша – опісля. Хоча сліди перепалених кісток тварин були достатньо виразні, дослідник, проте, висловив припущення, що ці тварини не могли бути забиті і спалені в могилі. Резюмуючи своє відкриття, вчений підкреслив, що таку саму мальовану кераміку, яку він знайшов у кургані, йому доводилось знаходити й на інших могильниках, таких, як в Городниці, в Сухоставі під Яблуневом, Верхняківцях під Борщевом, в Ланівцях і Жабинцях [Kirkor, 1878, s.14].

Недостатню інформацію маємо про ще одне поховання (за Я. Пастернаком – „погребнице з мальованою керамікою”), яке дослідив Ю. Полянський у 1930-их роках біля с. Підгіряни в околиці Тербовлі на Тернопільщині [Пастернак, 1961, с.146].

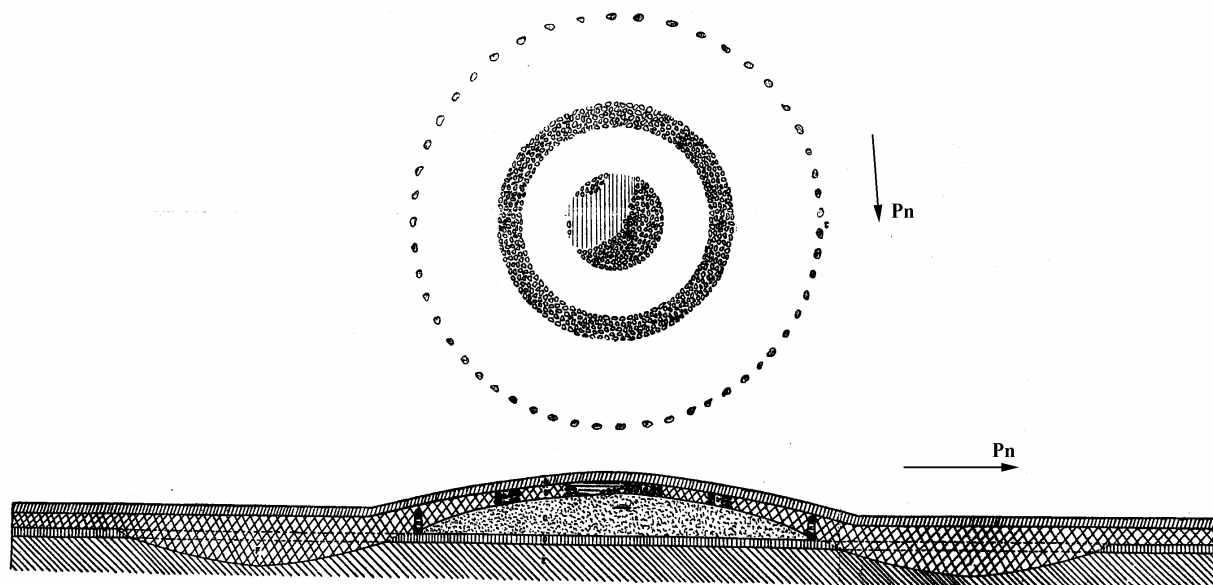

Рис. 3. с. Качанівка Підволочиського району Тернопільської області. План та переріз кургану VI з розкопок 1927 року (за І. Бриком, 1930)

Fig. 3. Kachanivka, Pidvolochisk district, Ternopil' region. Plan and section of the mound VI from the excavation of 1927 (by I. Bryk, 1930)

Два кургани з кам'яними конструкціями дослідив у 1927-1928 роках відомий західноукраїнський археолог Іван Брик біля с. Качанівка Скалатського повіту на Тернопільщині (сьогодні Підволочиський район) [Брик, 1930, s.135-150].

Качанівка, курган VI. В урочищі „Біля Могили” розкопано насип діаметром 24 м і висотою 1,10 м (рис. 3). Під 20-сантиметровим орним шаром на вершині кургану розчищено шар каміння, яке викладене у вигляді круглої площадки діаметром 4,5 м. Первісну товщину цього „панцирного” покриття на чубку кургану, встановити не вдалося, оскільки увесь верх насипу понищений викорчуванням дерев. На момент досліджень товщина цього кам'яного покриття становила 0,4 м в центрі і – 0,3 м – на краях площадки (рис. 3). На відстані 2,5 м від її зовнішнього краю знаходився кромлех. Ширина пояса кромлеха 1,30 м, товщина – 0,30 м. Для спорудження „панцирного” покриття використано вапнякові уламки розміром в середньому 10 x 15 x 20 см. Уся площа між „панциром” і кромлехом заповнена чистим чорноземом.

Поза межами кромлеха по периметру самого насипу (рис. 3) на глибині 0,6 м І. Брик розчистив ще один кромлех діаметром 18-20 м, викладений з подиноких блоків вапняку розміром, в середньому, 30 x 50 x 60 см. Відстань між вертикально вкопаними в цьому другому кромлеху каменями коливалась в межах 50-80 см [Брик, 1930, s.142].

Сам насип споруджений з чорнозему з домішкою лесових суглинків. Під насипом залягав 20-сантиметровий (нижній) шар сучасного чорнозему, який підстелювали четвертинні суглинки. З зовнішньої сторони насипу на відстані 1,5 м від підшови І. Брик простежив плиткий рів шириною 12-14 м і глибиною 0,6 м, з якого брали ґрунт для насипання кургану.

В центрі кургану на вершині (тобто, під згаданим „панцирним” покриттям) на глибині 0,8 м, знаходилось поховання. Покійник покладений у скорченому положенні головою на північ, лицем на схід. Біля колін померлого лежала сокира клиноподібної форми довжиною 9,0 см, шириною 6,0 см, шириною леза 3,3 см, діаметром наскрізного отвору 2 см. В ногах померлого лежав розвал кулястої амфори, яка, будучи реконструйованою, мала висоту 17,8 см, діаметр шийки 10,5 см, діаметр дна 9 см. Два вушка з маленькими наскрізними отворами прикріплені внизу плічок (рис. 4, 2). В ногах скелета знайдено кінцеву скребачку, а трохи далі – кутовий різець. Ще один крем’яний різець знайдено в самому насипі, а також кілька відщепів і уламків [Bryk, 1930, s.144].

Качанівка, курган VII. Розкопаний в тому ж урочищі Біля Лісничівки, курган мав діаметр близько 18 м і висоту до 1,10 м. Після зняття орного шару виявлено кам’яний насип у формі кріпиди, який споруджений в центральній частині кургану (рис. 4, 1). Насип і кріпиду виведено на нижньому шарі сучасного чорнозему, який підстеляють четвертинні суглинки [Bryk, 1930, s.142-143, rys. 4].

Кріпиди сягала в діаметрі до 10 м і 1,20 м у висоту, на краях потоншувалась до 0,9 м (рис. 4, 1). Для її спорудження використано місцевий вапняк. За опублікованим І. Бриком перерізом кургану VII в Качанівці, та його докладному описові відомо, що спочатку, судячи з усього, споруджене зовнішнє масивне кільце кріпиди, яке (окрім, можливо, інших функцій) мало запобігати розсуванню майбутнього насипу. Зовнішнє кільце кріпиди, про яке йде мова, викладене з особливо великих брил вапняку: середній їх діаметр сягав 1,00-1,40 x 0,40-0,70 x 0,50-0,80 м. Уся площа в межах цього потужного кільця виявилась заповненою дрібними вапняковими уламками (рис. 4, 1).

Під завалом уламків в центрі кріпиди виявлено поховання. Останнє знаходилося у своєрідному „обрамленні” – гробниці, долівка якої викладена у вигляді кам’яної вимостки, а усі плити якої щільно припасовані одна до одної. Вздовж довгих країв цієї вимостки вкопані у вертикальному положенні плити розміром

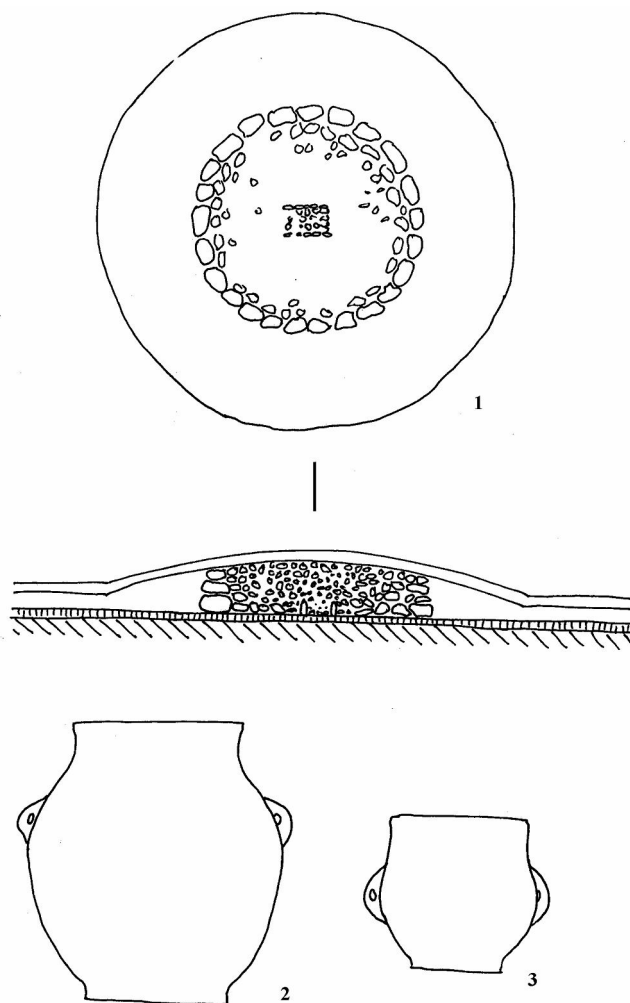

Рис. 4. с. Качанівка Підволочиського району Тернопільської області.

1- план, переріз кургану VII (за І. Бриком, 1930); 2- куляста амфора з кургану VI; 3- куляста амфора з кургану VII

Fig. 4. Kachanivka, Pidvolochisk district, Ternopil' region. 1- plan, section of the mound VI (by I. Bryk, 1930); 2- globular amphorae from the mound VI; 3- globular amphorae from the mound VII

15 x 30 x 40 см. Дослідник припускав, що це рештки фальшивого склепіння. Довжина гробниці 1,90 м, ширина 1,20 м [Врук, 1930, s.144].

Небіжчик покладений на кам'яну вимостку у скорченому положенні на лівому боці головою на схід, обличчям на південь. Довжина скелету в такому положенні становила 1,10 м. В ногах померлого на відстані 0,4 м на захід розчищено розвал невеликої кулястої амфори з двома вушками. Після реставрації посудинка мала висоту 9,5 см, діаметр вінець 8,5 см, діаметр дна 5,5 см (рис. 4, 3). В насипі кургану виявлено крем'яну скребачку кінцевого типу, кутовий різець та низку відщепів і сколів.

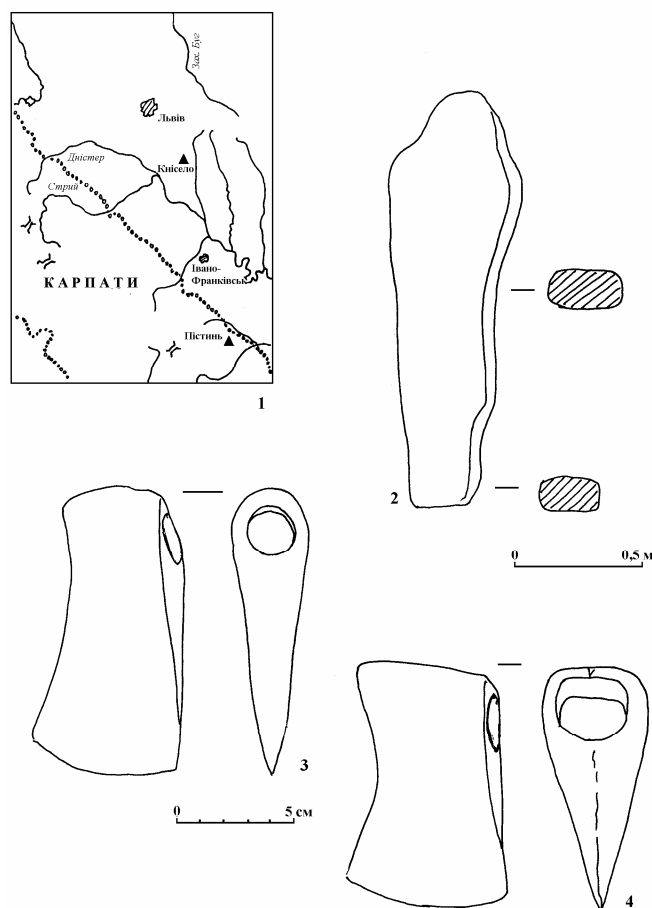

Рис. 5. Окремі пам'ятки Верхнього Подністер'я та Верхнього Посяння часу поширення ямної КІС: 1- карта; 2- кам'яна стела з Кнісела Жидачівського району Львівської області; 3- металева сокира з Пістиня Косівського району Івано-Франківської області (за А. Жакі, 1960); 4- металева сокира з Рудні Малої біля Ряшева (РП, за А. Жакі, 1960)

Fig. 5. Sites of the region of Upper Dniester and Upper San from the period of expansion of Pit Grave CHS: 1- map; 2- stone stela from Knisel, Zhidachiv district, Lviv region; 3- metallic axe from Pistynia, Kosiv district, Ivano-Frankivsk region (by A. Jaki, 1960); 4- metallic axe from Rudnia Mala near Riashiv (RP, by A. Jaki, 1960)

Остап'є. Поховання Н. Курган VI. До розглядуваної групи пам'яток слід, мабуть, віднести поховання „Н”, відкрите І. Бриком у 1929 році під час розкопок курганного могильника біля с. Остап'є Скалатського повіту (тепер Гусятинський район) на Тернопільщині.

Поховання, яке було перекрите пізнішим за часом курганным насипом та вміщеною в ньому кріпидою, представляло собою кам'яну вимостку із щільно підігнаними плитами. Поздовжнюю віссю вимостка орієнтована в напрямку північний-схід – південний-захід.

Розміри вимостки близько 2,0 x 1,10 м [Bryk, 1930, s.129].

На самій вимостці знаходився скелет небіжчика. Померлого покладено у скорченому положенні головою на північний-схід на правому боці із зігнутими в колінах ногами. Права рука небіжчика зігнута і покладена долонею на живіт, в той час як ліва – випростана вздовж тулуба. Про повторне втручання до гробу свідчить стан, в якому перебував череп померлого: права – більша його частина, залишалась біля скелета, тоді як ліва виявилась покладеною на його праве рамено [Bryk, 1930, s.81]. Між двома частинами черепа лежало кістяне шило, а позаду кістяка на рівні бедер розчищено розвал амфори з кулястим тілом і втраченими вінцями. Нижня частина поховання, включно з краєм кам'яної вимостки, перекрита потужною кріпидою кургану VI.

Розглянемо його детальніше.

Курган VI з Остан'є діаметром близько 11 м і висотою 0,6 м мав по периметру кільцеподібну викладку з вапняку шириною 1,0-1,2 м, яка уціліла на висоту 0,4 м. З північно-східної сторони у кладці зумисне залишений розрив шириною 0,9-1,10 м, укріплений по краях більшими каменями. В центральній частині розміщувалося пох. № 1, яке споруджене на первісній поверхні у формі кам'яної скрині. В останній на земляній долівці лежав скелет небіжчика, який покладений у скорченому положенні, на лівому боці, головою на південний захід. При померлому знайдено кістяне шило, уламки нижньої частини керамічної посудини, фрагмент вухка амфори і фрагмент ножеподібної пластини з ретушшю. Вищезгадане пох. № 2, яке частково перекрите кільцеподібною викладкою кургану, мало вигляд кам'яної вимостки розміром 2,0 x 1,1 м, яка була споруджена на 20-сантиметровому шарі чорнозему. Померлий також був покладений у скорченому положенні, але на правому боці і головою на північний схід. Ліва частина черепа лежала на правому рамені [Bryk, 1935, s.120-130].

Курган I з Остан'є в плані овальної форми, довжиною 27 м, шириною 13 м, висотою 0,8, поздовжньою віссю орієнтований з північного сходу на південний захід. По периметру насипу була кам'яна кладка шириною 1,0-1,7 м, яка мала грушоподібну в плані форму. З південно-західної сторони прибудований невеликий дромос підквадратної в плані форми. Під насипом виявлено три розміщені в ряд поховання в ямах, які були забутовані камінням: пох. № 1 розміром 2,4 x 2,0 м, пох. № 2, відповідно – 2,7 x 1,8 м, пох. № 3 – 2,7 x 2,4 м. Небіжчики покладені на кам'яні вимостки у скорченому вигляді, на правому боці з піднесеними до обличчя руками, головами звернені на південний захід. Біля скелету пох. № 1 виявлено скребачку кінцевого типу на приземистій пластинчастій заготовці з локалізованою ретушшю на поздовжніх краях, а між кістками гомілково-стопного суглоба лівої ноги – крем'яний наконечник стріли стрільчастого типу з увігнутою основою, оброблений по периметру струменевою ретушшю. В пох № 2 знайдено ікло вепра і крем'яну пластинчасту заготовку напівпервинного типу. В пох. № 3 біля скелета знайдено крем'яний аркоподібний наконечник стріли з ледь увігнутою основою, обробленою по периметру підпаралельною ретушшю. Проколюючий кінчик, як видно з публікації, пошкоджений [Bryk, 1935, s.133, tabl. IV, 5, 6, 8-9].

Грунтові поховання.

Рідкісне, і до цього часу ще належно неоцінене поховання виявила К. Черниш у 1957 році на відомому трипільському поселенні біля с. Незвиська Обертинського району Станіславівської області (сьогодні Городенківський район Івано-Франківської області). Померлий опущений у яму підпрямокутної в плані форми розміром 2,1 x 1,0-1,2 м, яка викопана в трипільському шарі і в суглинку, що її підстелював (верхня границя трипільського шару в цьому місці починається з глибини 2,0 м від рівня сучасної поверхні). Краї ями вдалось зафіксувати з глибини 3,15 м, а її

долівка проступила на глибині 3,38 м. Покійник покладений навznak головою на північний-схід, руки мав витягнуті вздовж тулуба, кисті рук – впритул до тазових кісток (рис. 7). Легко зігнуті в колінах ноги розпались в обидві сторони ромбом*. На відстані близько 0,3 м від правої гомілки стояв трипільський тонкостінний розписний кубок висотою 13 см, розмальований смугами чорної і темно-червоної фарби по брунатно-червоній поверхні. Поховання датоване

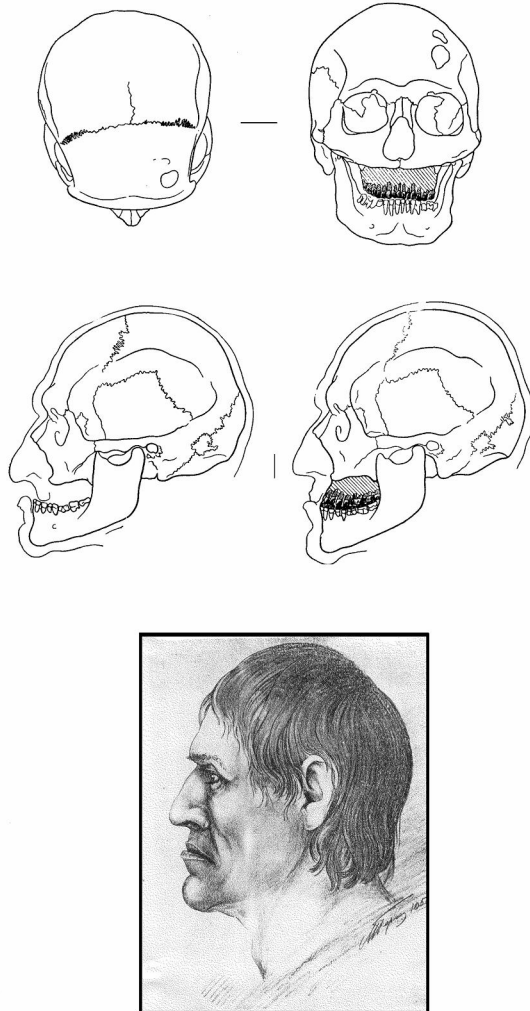

Рис. 6. Череп з Незвиська III (розкопки К. Черниш, 1957) та його графічна реконструкція (за М. Герасимовим, 1960)
Fig. 6. Skull from Nezvysko III (investigations of K. Chernysh, 1957) and its graphic reconstruction (by M. Gerasimov, 1960)

дослідницею кінцем етапу В II Трипілья за періодизацією Т.С. Пассек [Черныш, 1960, с.77; 1962, с.53-54].

Унікальність поховання з Незвиська в тому, що череп цього покійника, за словами Г. Дебеца, за цілою низкою ознак різко відрізняється від середземноморського типу і

* К. Черниш на прикладі цього поховання з Незвиська припускала, що "...покійника клали на спину, а зв'язані ноги припіднімали і згинали в колінах" [Черныш, 1960, с.80].

заслуговує особливої уваги як приклад „...різкого відхилення від тих особливостей, які можна було вважати характерними для антропологічного типу населення трипільської культури”

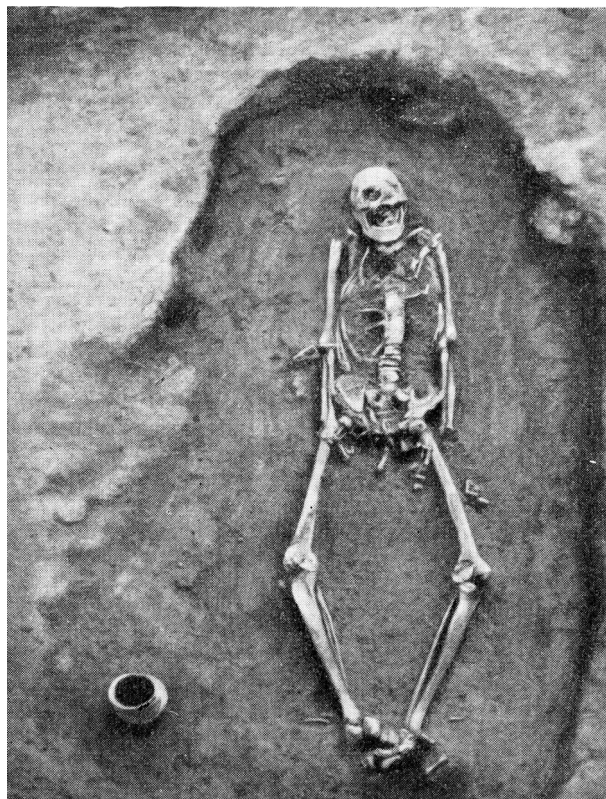

Рис. 7. Ґрунтове поховання з Незвиська III (розкопки К. Черниш)

Fig. 7. Ground burial from Nezvyisko III (investigations of K. Chernysh)

[Дебец, 1960, с.91,94]*. Для чоловіка з Незвиська прикметні ознаки протоєвропейського типу: перш за все дисгармонійна будова черепа, коли ширина обличчя перевершує поперечні розміри склепіння [Давня історія України, с.376]. Ряд антропометричних характеристик в т.ч. згадані великі розміри лиця (скуловий діаметр 149 мм), зовсім невластиві для середземноморського типу. Череп з Незвиськ в конституційному плані належав, судячи з усього, різко вираженому атлетичному типу [Дебец, 1960, с.93].

Непересічність розглядуваного поховання ще й у тому, що, за словами М. Герасимова, у черепа з Незвиськ на верхній щелепі не лише відсутні усі зуби, але й відмічена повна атрофія – резорбція всього альвеолярного краю**. Нижня ж щелепа зберігала повний ряд зубів. Обчислений за шкалою Брока вік похованого становив 60-65 років. А для того, щоби верхня щелепа дістала такий стан азорбції альвеолярного краю і повне сплюснення піднебіння, необхідно, – зазначає дослідник, – щоби цей суб'єкт втратив усі зуби верхньої щелепи за 10-12 років до смерті (рис. 6, а,б). Окрім того, на лобовій кістці з

лівого боку помітні виразні сліди глибоких вищербин. З огляду на стан облітерації поверхні всередині і з країв цих пошкоджень, це – на думку М. Герасимова, прижиттєві поранення, що нанесенні якимсь рубаючим знаряддям. Один удар, ковзнувши, ледь сколов поверхню черепної кістки. Другий удар хоча і глибоко проник в компакту лобової кістки, однак на внутрішній поверхні немає слідів якихось змін.

В результаті скрупульозного вивчення цього черепа, – писав М. Герасимов, – ми можемо майже з повною впевненістю говорити про те, що ця особа впродовж одного бою була тричі поранена: два удари нанесені в лоб і один – по зубах верхньої щелепи. В момент поранення рот потерпілого був широко відкритий, – тільки цим й можна пояснити те, що були вибиті всі зуби верхньої щелепи, причому, не постраждали ні зуби нижньої щелепи, ні м'які тканини лиця.***

* Можна припустити, – додає Г. Дебец, – що форма мозкової коробки черепа з Незвиська змінена під впливом штучного сплюснення потилиці. Сплюснення настільки значне, що череп можна поставити на потилицю і його положення при цьому буде цілком стійким [Дебец, 1960, с.93].

** К. Черниш вирізала череп монолітом разом з нижньою щелепою і він був розчищений в лабораторних умовах [Герасимов, 1960, с.83].

*** Якщо б був розсічений рот або постраждав жувальний м'яз з однієї або двох сторін, то це обов'язково б відобразилося на асиметрії лиця. Однак, ми не спостерігаємо в цьому черепі, – пише дослідник, відхилення від звичайної норми асиметрії лицевих кісток [Герасимов, 1960, с.85.] Характер цього

Ще одне, мабуть, не дуже пізніше за вищеописане незвиське поховання, виявлене Т. Ткачуком на пізньотрипільському поселенні біля с. Більшівці Галицького району Івано-Франківської області (рис. 8). Неорди-нарність захоронення в тому, що воно здійснене в

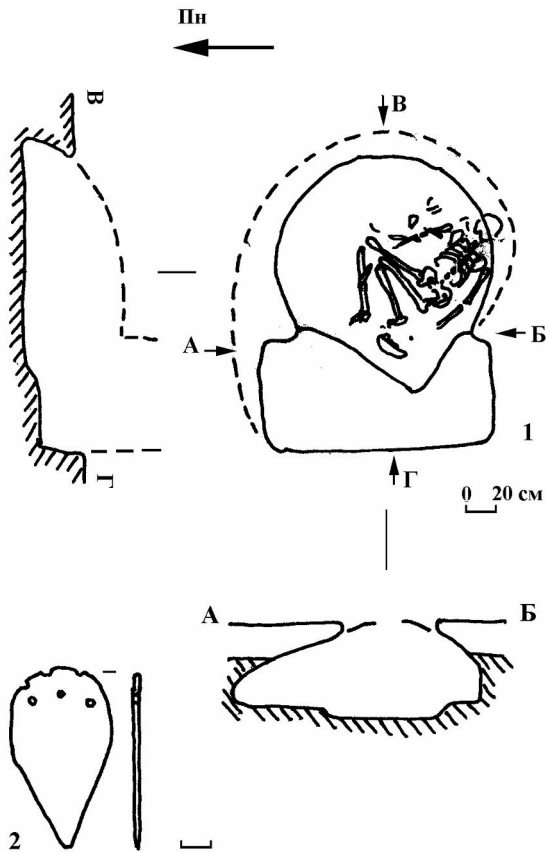

Рис. 8. с. Більшівці Галицького району Івано-Франківської області. Поховання в катакомбі: 1- план та перерізи поховання; 2- мідний кинджал (за Т. Ткачуком, 2001-2002)

Fig. 6. Bilshivtsi, Halych district, Ivano-Frankivsk region. Burial in catacomb: 1- plan and section of the burial; 2- copper dagger (by T. Tkachuk, 2001-2002).

катакомбі, тобто за поховальними традиціями, які були чужі трипільському населенню.

Катакомба мала півсферичну в перерізі форму розміром 1,65 x 2,0 м, висотою до 0,7 м і знаходилась на глибині 1,30-1,90 м від рівня сучасної поверхні. До західного краю катакомби провадив вертикальний лаз прямокутної в плані форми розміром 1,65 x 0,80 м, орієнтований вздовж вісі північ-південь (рис. 8). В заповненні катакомби знайдено невеликі фрагменти шипинецької і кошиловецької кераміки, а також фрагменти посудини, які дослідник вважає приналежними до культури лійчастого посуду як, зрештою, і саме поховання [Ткачук, 2001-2002, с.213-215, рис.32, с.113-117].

Згідно з описом першовідкривача, покійник був покладений головою на південний-схід, лицем вниз, спиною догори із зігнутими під прямим кутом ногами та сильно підігнутими під стегна гомілками. Права рука (якщо погодитись з тим, що тіло знаходилось лицем донизу) випростана вздовж тулуба, її кисть сильно стиснута в кулак, тоді як ліва – легко відставлена вбік.

Зі свого місця зрушена променева кістка лівої руки та її кисть. Біля правого гомілково-стопного суглобу лежала щелепа бика, яка на стороні, зверненій до долівки, мала сліди обпалу. Навпроти лівого передпліччя лежало 4 заполірованих ікла вепра, а біля них – мідна пронизка довжиною 0,5 см і діаметром 0,25 см. Навпроти лівого ліктя поблизу суглобу лежав мідний кинджал довжиною 5,7 см, шириною 3,2 см, товщиною 0,19 см. В нижній частині леза пробито три симетричних маленьких отвори, а вище їх – на зовнішньому (торцевому) краю кинджалу, яким воно закріплювалось у руків'я,

поранення (удар по зубах) побічно вказує, що знаряддя, яким було нанесено удар, мало вузьке тонке лезо. Ним могла бути кам'яна сокира з вузьким лезом. Саме кам'яним знаряддям – сокирою, а не металевим, був нанесений удар по зубах, оскільки лезо кам'яної сокири не настільки тонке, щоби розсікти. Від його удару зуби були роздроблені і альвеолярний край зім'ятий. Розтинаючий удар металевим знаряддям, безсумнівно, перерубав би корені всіх зубів, сколов коронки і, звичайно, пошкодив м'які тканини лица. В такому випадку, підсумовує М. Герасимов, процес атрофії верхньої щелепи, та й, зрештою, всього лица, був би іншим. Пошкодження на лобі також більше відповідають удару кам'яної сокири, аніж металевої [Герасимов, 1960, с.85].

збереглися три півкруглі виїмки для фіксації їх штифтами (рис. 8, 2). На верхній частині кинджалу дослідник помітив відбиток дерев'яного руків'я [Ткачук, 2001-2002, с.213-216].

Вироби побутового призначення (сокири, ніж)

С. Пістинь Косівського району Івано-Франківської області. Сокира мідна (рис. 5, 3), виявлена перед Першою Світовою війною між селами Косовом і Хомчином (Музей в Перемишлі, інв. № 4476) [Žaki, 1961, s.90]. Поверхня виробу хропівата, вкрита яскраво-зеленою патиною. Вздовж спинки простежуються ливарні шви. Довжина сокири 14,5 см, ширина леза 7 см, максимальна висота 5,3 см (в районі обуха), найбільша ширина 3,5 см [Rocznik, 1912, s.103; Janusz, 1918, s.164 (300); Žaki, 1961, s.90].

С. Рудня Мала Ряшівського воєводства (теп. Польща). Сокира мідна (рис. 5, 4). Виявлена у 1947 році, передана до Музею в Ряшеві (інв. № 1074) [Žaki, 1961, s.88]. Довжина сокири 11,8 см, найбільша висота в районі обуха 6,0 см, максимальна товщина 4,7 см, ширина леза 7,6 см, діаметр отвору 3,1-2,6 см, вага 1,4 кг. Хімічний аналіз зроблений у 1953 році Ф. Заставняком виявив 98,20 % міді, домішки кремнезему, сірки і заліза [Žaki, 1961, s.88].

АНАЛІЗ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ.

Кам'яні антропоморфні стели.

Виявлені на заході Подільської височини і у Передкарпатті кам'яні стели мають прямі паралелі серед пам'яток азово-причорноморських степів. Власне, для тутешніх ранньоскотарських суспільств кам'яна монументальна скульптура становить одну з найприкметніших ознак. На просторах між Доном і Дунаєм виявлено близько 330 таких антропоморфних стел, причому 220 з них, за підрахунками Н. Довженко, сконцентровано в Буго-Дніпровському межиріччі [Давня історія України, 1997, с.366]*.

Раніші кам'яні антропоморфні стели знайдені в пам'ятках новоданилівського типу і нижньомихайлівської культури [Телегін, 1974, с.3-17]. Пізніше вони часто зустрічаються в кемі-обінських і рідше – ранньокатакомбних пам'ятках України. Однак, основна частина антропоморфних стел пов'язана з ямною КІС [Довженко, 1984, с.15-18; Нечитайло, 1991, с.52]**

У нижньомихайлівських племен, з якими Д. Телегін пов'язує появу антропоморфних стел, останні були елементом окремих святилищ або стояли біля підніжжя курганів, тобто, входили до складу стаціонарних довготривалих культових споруд [Телегін, 1974, с.3-17; Давня

* На території Північного Кавказу кам'яні антропоморфні стели зафіксовані в пам'ятках пізнього етапу майкопської культури (як повторно використані), тому І. Чеченов припускає їх появу у більш ранній час [Нечитайло, 1991, с.56]

** Одним з основних поштовхів, який призвів на початку раннього періоду епохи бронзи до значних зрушень в Карпато-Дністерському регіоні, стало розселення в західному напрямку носіїв степової ямної КІС, хоча переміщення населення з південноукраїнських степів в напрямку Карпат розпочалося ще наприкінці мідного віку. З цим явищем, наприклад, В. Дергачов повсюдне поширення в культурі фінального Трипілля штучних оборонних споруд [Дергачев, 1980, с.149]. Приблизно, наприкінці IV-поч. III тис. до нар. Хр. носії ямної КІС сягнули південних районів сучасної Чернівецької області. Інша хвиля ямних племен, просуваючись вгору Дунаєм а, частково, можливо, через перевали у Східних Карпатах, проникла у Трансильванію і до р. Тунджа в центральній Болгарії [Panajotov, Dergachev, 1984, s.114, обр.9; Панайотов, 1989, т.21] і далі в напрямку сучасних Сербії, Чорногорії і Хорватії [Тасич, 1983, с.22]. Свідченням досить глибокого проникнення прийшлого степового населення в Потисся є поява курганів з ямними похованнями у північній частині Великого Алфельда, де вони розселились серед носіїв баденської культури. [Ecsedy, 1979; Kalicz, 1998, s.163-177]. Значний вплив племен ямної КІС на розвиток культур раннього бронзового віку Словаччини (культура Хлопце, група Нітра) засвідчили спеціальні дослідження Й.Владара, який навіть допускає, що розвиток Карпатського регіону на початку епохи бронзи мав виразну східну орієнтацію [Vladar, 1973, s.255-256, 260; Кобаль, 1996, с.36].

історія України, 1997, с.368]. Натомість, О. Лесков поширення антропоморфних стел пов'язує з кемі-обінською культурою, від якої, на думку дослідника, стели потрапляли до носіїв ямної КІС.* Складні за іконографією стели А. Щепинський пов'язував з кемі-обінцями, а більш прості – власне зі скотарями ямної КІС. Однак, більшість дослідників сходяться в одному: традиція виготовлення антропоморфних стел започаткована давнішим енеолітичним населенням, а значного поширення набула пізніше у носіїв нижньомихайлівської культури (приблизно 4400-3100 рр. до нар. Хр.). Останні, крім того, практикували спорудження в курганах кромлехів і крипід та влаштування довкола них святилища зі стовповими конструкціями [Давня історія України, 1997, с.367].

На сьогоднішній день дослідниками запропоновано щонайменше три класифікаційні системи кам'яної скульптури. В основу першої покладено оцінку, перш за все, іконографічних елементів [Златковская, 1963, с.73-88; Alexandresku, 1964, bd.11, s.11-15]. Однак, при цьому значна частина неантропоморфних фігур (наприклад, менгіри, стели) виявилась поза межами цієї класифікації [Шапошникова, Фоменко, Довженко, 1986, с.23]. Натомість, друга із згаданих класифікаційних систем, яка розроблена О. Формозовим, окрім оцінки вигравіюваних зображень включає також форму каменів, на які вони нанесені – на стели, антропоморфні стели, ідоли та ін., тобто вводить морфологічні критерії оцінки [Формозов, 1965, с.179; 1969, с.181-184].

І в першій, і в другій класифікаційних схемах мало приділено уваги аналізу умов, в яких знайдено кам'яні фігури. Це важливо, оскільки 80 % кам'яних статуарних пам'яток між Доном і Дунаєм пов'язані з похованнями або курганными насипами. Поклавши в основу аналізу кам'яної первісної скульптури її морфологічні особливості та умови, в яких ці пам'ятки були віднайдені, Н. Довженко запропонувала власну класифікацію [Довженко, 1984, с.15-18; Шапошникова, Фоменко, Довженко, 1986, с.23-37].

Так, згідно запропонованої цією дослідницею класифікації кам'яна стела з Кнісела Жидачівського району Львівської області може бути віднесена до типу І, 2 класу (антропоморфні стели) і має найближчі аналогії серед пам'яток двох рівнів: підтипу Б (Старогорожено, курган І, пох. № 25) [Довженко, 1984, с.15-18; Шапошникова, Фоменко, Довженко, 1986, с.26, рис.7, 5, с.25], до яких зараховано 10 кам'яних фігур видовжених пропорцій із заокругленим контуром верхнього поперечного торця, що поширені в басейнах Південного Бугу та Інгульця; і типу 4 (Тимофіївка, курган 4, пох. № 4) [Шапошникова, Фоменко, Довженко, 1984, с.28, рис.8, 15], які відзначаються високим крупним виступом –

* Відкриття кам'яних антропоморфних стел у Верхньому Подністер'ї, які схожі на стели ямної спільноти (в тому числі на Західному Поділлі) можна було очікувати вже на теоретичному рівні. В безпосередній близькості до Придністерського Поділля – біля с. Писарівка Ямпільського району Вінницької області у 1991 році досліджено курган південно-бузького варіанту ямної КІС, в якому виявлено залишки дерев'яного чотириколісного воза [Загоруйко, Лотоцький, Потупчик, 1993, с.108-125]. Про густоту заселення цих, сусідніх із Західним Поділлям, східноподільських теренів носіями ямної культурної традиції, свідчать понад 30 поховань, які належать цій степовій спільноті. Серед цих східноподільських курганів скотарів-ямників окремі могили сягають в діаметрі 20-40 м і мають висоту від 0,5 до 3,5 м [Бокій, 1987, с.15]. Картографування пам'яток ямної КІС засвідчує, що особливо щільно вини згруповані у верхній течії Серета, Прута і Реута в межах Північної Молдови. Окремі ямні поховання виявлені на південно-східному порубіжжі Чернівецької області, звідки до згаданого Мишкова (де виявлено найсхідніші стели верхньодністерської групи) всього 80 км. Тому не виключаємо можливість просунення ранньоскотарських, а згодом ямних спільнот Пруто-Дністерським межиріччям в напрямку Галицького Поділля. Вийти на останне можна було через котрийсь з бродів в околиці сьогоденного с. Колодрібка Заліщицького району Тернопільської області.

головою округлої форми, короткими округлими або загостреними плечиками і загостреною (рідше заокругленою) основою. Фігури цього типу, які поширені по всьому Буго-Інгулецькому межиріччю, відзначаються великими розмірами – висотою до 1,6 м, шириною до 0,9 м

Що ж до фігури з Підгороддя, то зазначимо, що верхня її частина також схожа до стел Буго-Інгулецького межиріччя, які у цитованій вище класифікації виділені у тип 1. Ці фігури, як і стела з Підгороддя, угорі мають прямокутну форму видовжених пропорцій із заокругленим контуром верхнього поперечного торця [Шапошникова, Фоменко, Довженко, 1984, с.24-25, рис.6, 2-б].

Даючи пояснення тому факту, що стела з Підгороддя в нижній половині має значне потовщення – свого роду стійку базу, а стели Буго-Інгулецького межиріччя такої бази не мають зазначимо, що останні мають, значно менші розміри і призначались майже виключно для захоронень.* Натомість, масивний торець кам'яної фігури з Підгороддя, судячи з усього, призначався саме для вкопування в землю для надання стелі додаткової стійкості. Отже, фігура з Підгороддя не призначалась для поміщення в поховання (як це практикувалось в той час з більшістю подібних пам'яток у Степу), а була, очевидно, встановлена для тривалого споглядання і, мабуть, вшановування.

Згадане масивне потовщення внизу стели з Підгороддя нагадує, масивний виступ (подібний за призначенням) на нижньому кінці антропоморфної стели з Бая-де-Кріш у Трансильванії [V, P., 1925, t. II, s. 422-429, obv. 1.2; Даниленко, 1974, с.82, рис.53, б]. Схожість останньої до західноподільських і опільських стел ще й у тому, що на фігурі з Бая-де-Кріш, так само як і на обидвох мишковецьких стелах, зображено різко зігнуті у ліктях руки з розкритими долонями, які покладені на груди [Даниленко, 1974, с.82, рис.53, б].

Взагалі, обидві фігури з Мишкова, порівняно з вищеописаними, мають значно більше аналогій. Це зумовлено їх іконографічною та морфологічною виразністю. Основну увагу на стелах з Мишкова привертає положення рук, які є покладеними (?) на груди з розкритими долонями (середній сектор). Вторинними, щодо образного розпізнавання, є форма голови і деталі лиця (верхній сектор), а також симетрична композиція із розміщених одна над одною горбоподібних ліній (рис. 1; 2). Цікаві паралелі до цієї композиції знаходимо на антропоморфній стелі з Нальчика у Північному Кавказі, яка була виявлена у підкурганній гробниці (рис. 2, 2). На цій стелі з обидвох плечей на груди опускаються три горбоподібні лінії, які, як і на мишковецьких фігурах, об'єднані в композицію [Нечитайло, 1991, с.54, рис.19]. Різниця лише в тім, що на західноподільських екземплярах лінії вигравіювані в районі живота і грудей (рис. 1; 2).

Із територіально близьких аналогій назовемо відому стелу з Білогрудівки, на якій людська постать має таке саме положення притиснутих (?) до грудей рук з розкритими долонями [Даниленко, 1974, с.83, рис.54]. Між зігнутими руками на білогрудівській стелі викарбуване трикутноподібне пасмо-стрічка, яка вкрита серією насічок. Вершина цього пасма ніби вклинюється між зап'ястя обидвох долонь. Схожі за місцем розташування, але – горбоподібні лінії, вершини яких так само спрямовані між двох долонь, бачимо і на мишковецьких стелах. Відмінності між білогрудівською фігурою і обома мишковецькими стелами простежується й у трактуванні передпліч та голови: по-перше, у білогрудівській передпліччя зображені

* Із 10 стел цього типу 9 знайдені у поховальних комплексах, а десята - у кромлеху [Шапошникова, Фоменко, Довженко, 1984, с.25].

контррельєфом на лицьовому боці, а на мишковецьких – на бічних гранях врізним рельєфом. По-друге, голова білогрудівської постаті глибоко втиснута у плечі, а на вцілілій мишковецькій стелі – велика і округла. Ці розбіжності, могли бути зумовлені тим, що мишковецькі стели, які більш схематизовані і не так детально пропрацьовані, мабуть, дещо пізніші від стели з Білогрудівки, яка за своїми іконографічними особливостями, технікою виконання та ін. тяжіє, очевидно, до кам'яних стел розвинутого періоду епохи міді.

До стел з Мишкова назвемо й дві інші аналогії. 1 – кам'яна стела з Натальївки на Дніпропетровщині [Даниленко, 1974, с.83, рис.55,1], яка належить до того ж типу стел, що й згадана вище фігура з Білогрудівки. Схожість між названими стелами у положенні різко зігнутих у ліктях рук з розкритими на рівні грудей долонями. 2 – дві кам'яні антропоморфні стели з Бая-де-Кріш у Трансильванії [Даниленко, 1974, с.82, рис.53, 5-6], які за своїм схематизмом, зокрема, у передачі піднятих до грудей рук з розчепіреними пальцями, дуже близькі до обидвох стел з Мишкова і є, мабуть, з ними одночасовими.

З-поза меж України близькі аналогії до розглядуваного типу стел, в т.ч. з Мишкова, знаходяться у близькосхідному регіоні: в Абу-Ірейні та Біллі-7 (рис. 2, 3-4). Тутешні пам'ятки представляють все ту ж антропоморфну постать з округлою або вугловатою головою та піднесеними перед грудьми руками з розкритими долонями. Причому, великий палець на правій руці на антропоморфних постатях з Абу-Ірейна і Біллі-7 знаходяться зі середини, так, ніби постать стоїть з піднесеними і розкритими до глядача долонями (а не притиснутими до грудей, як прийнято вважати). Це – суттєва деталь, оскільки дає підстави інтерпретувати розглядуваний тип стел власне як образних носіїв благословляючого, довірливо-миролюбивого жесту Вищої Духовної Особи*.

Припущення про стели як зображення божеств, вперше висловлене Г. Чайльдом і підтримане пізніше А. Гайслером, В. Канараке, які вважали антропоморфні статуї зображеннями „богині поховань”, що стояли спочатку біля жертовників у святилищах [Чайльд, 1952, с.408-410; Häusler, 1966, s.29-73; Довженко, 1979, с.27]. Як ідоли-божества трактує антропоморфні стели з дуже складною іконографією Н. Довженко. Натомість, велика група стел, яка знайдена у перекритті поховань, не може, на думку дослідниці, інтерпретуватися як зображення божеств [Довженко, 1979, с.27]. В цілому ж, антропоморфні стели зі складною семантикою (ідоли – за класифікацією Н. Довженко), на кшталт мишківських, для тогочасного населення могли бути не стільки втіленням єдиного універсального божества Пуруші з індоіранського епосу [Лесков, 1981, с.29-30], скільки образною і містичною (?) присутністю Творця Всесвіту, в т.ч. творця Людини, образ і благословляючий жест якого однаково був близький і зрозумілий не лише скотарському населенню причорноморських степів і Західного Поділля, але й населенню в далекій Анатолії.

* Натомість, притиснуті до грудей руки - це вираз прохання і упокорення. Зазвичай, саме таку позу займає прохач. І, можливо, саме в такій позиції - із притиснутими до грудей руками стояв навколішки перед кам'яною стелою давній прохач. В цьому моменті міг проявлятися сакральний дуалізм: хоча і на стелі, і в прохаючій перед нею особи руки однаково різко зігнуті у ліктях і піднесені до грудей, однак зміст закладений у цьому жесті у кожній із сторін був свій: прохач, вимолюючи свої просьби, міг мати притиснені до грудей долоні (що, власне, більш притаманне для молитовної пози), в той час як постать особи, яку зображала стела, мала розвернуті до прохача долоні ніби у благословляючому жесті.

Повторюваність одного й того ж сюжету на антропоморфних стелах віддалених територій свідчить про випрацювання в той час якогось одного (або кількох дуже близьких за змістом) цільного релігійного світосприйняття.

М. Ричков, який зробив каталог місцезнаходжень з антропоморфними стелами, вбачає причину їх виготовлення в спільній „релігійній ідеї”, яка з’явилась у схожих соціальних умовах, або ж була привнесена із якоїсь однієї місцевості [Ричков, 1979, с.19]. Наприклад, хоча появу кам’яних антропоморфних стел на Північному Кавказі дослідники й пов’язують впливами з боку північно-причорноморських племен, однак, разом з тим, припускають можливість проникнення цієї ідеї із передньоазійських країн [Чеченов, 1984, с.252-253; Нечитайло, 1991, с.56].

Фактично, це є повернення до теорії В. Даниленка, який неодноразово писав про подібність південноукраїнських кам’яних антропоморфних стел до близькосхідних [Даниленко, 1951, с.221; 1974, с.84; Шапошникова, Фоменко, Довженко, 1984, с.35]. Згодом і О. Лесков писав, що ідея монументального антропоморфного образу була привнесена у Степове Причорномор’я саме з Близького Сходу за посередництвом населення Кавказу [Лесков, 1981, с.29-30]. Це припущення, висловлене ще В. Даниленком, підтверджує також й картографування кам’яних фігур. Межі поширення останніх співпадають в основному з межами циркумпонтійської зони, культури якої в IV – III тис. до нар. Хр. мали безпосередні контакти зі стародавніми цивілізаціями Близького Сходу [Шапошникова, Фоменко, Довженко, 1984, с.35].

Поховання ґрунтові.

Найдавнішим з відомих насьогодні ґрунтових поховань розглядуваної групи ранньоскотарських пам’яток на заході Подільської височини та правобережжі Верхнього Подністер’я, є захоронення в Назвиську III. Одразу ж після відкриття останнього дослідники були майже однастайні в думці, що поза небіжчика – на спині з витягнутими вздовж тіла руками і легко зігнутими в колінах ногами, які розпалися „ромбом” (рис. 7), є дуже схожою до положень, яке надавали небіжчикам у ґрунтових могильниках носії середньостогівської КІС. Свого часу Т. Мовша співставляла поховання з Назвиська III з безкурганними могильниками Дніпровського Надпоріжжя, зокрема, зі степовими похованнями на Виноградному Острові, які О. Добровольський відносив до шару з керамікою Середнього Стогу II [Мовша, 1960, с.64; Черныш, Массон, 1989, с.211, рис.14].

Нещодавно, в одній з останніх своїх праць Т. Мовша, повертаючись до аналізу поховання з Назвиська III в контексті впливів степових культур, зазначила, що випростані поховання у позі на спині з руками вздовж тулуба, у якій захоронений небіжчик з Назвиська III, – є типовими для енеоліту степової смуги досить широкої території. Як приклад, дослідниця навела три поховання з кургану 9 в с. Красному в пониззі Дніпра [Серова, Яровой, 1987, с.50-55], а також поховання Орельсько-Самарського межиріччя, об’єднані І. Ковальновою у постмаріупольську культуру [Ковальова, 1984, с.27]*.

Поховання підкурганні (в контексті появи курганної традиції на заході Подільської височини та правобережжі Верхнього Подністер’я).

Як відомо, основною зоною поширення курганів, завжди був Степ, в якому, власне, й виникла ця традиція. В південноукраїнських степах від Дунаю на заході, до Кубані на сході і, навіть, східніше кургани з’явилися над похованнями скелянської культури вже в середині-

* В постмаріупольській культурі, зазначала Т.Мовша, „...є кілька поховань зі злегка зігнутими ногами та, як і в Назвиську, простягненими руками, покладеними на кістки таза” [Мовша, 1998, с.147]. Відомо ще кілька випростаних на спині поховань, що супроводжувалися трипільським добре датованим інвентарем: наприклад, поховання з руками вздовж тулуба в супроводі схематизованої статуетки з Серезліівки; поховання на спині з простягненими вздовж тулуба руками в кромлехах № 8, 9 біля Колодистого в Побужжі та поховання в Парканах на Дністрі [Мовша, 1998, с.147].

другій половині V тис. до нар. Хр. [Давня історія України, 1997, с.360; Нечитайло, 1991, с.50]. Кургани прийнято трактувати як деформовані з різних причин культові споруди, первісний вигляд яких відрізнявся від сучасного*. На заході Подільської височини та в прилеглих до нього територіях трапляються досить значні за розміром кургани, які, можливо, відносяться до кінця мідного віку або початку епохи бронзи. Таким є курган в Йосиповичах на Передкарпатті (діаметром 40 м і висотою 6 м) [Бернякович, 1959, с.30]. У сусідньому – Жидачівському районі біля с. Рудківці на вершині водороздільного відрігу автором виявлено курган діаметром понад 38 м і висотою 6,5-7,0 м, а поруч нього ще один, діаметром до 25 м і висотою 4,5 м. Появу цих – найраніших, як припускаємо, курганів у Верхньому Подністер'ї, пов'язуємо із просуванням на цю територію зі сходу та південного-сходу носіїв ранньоскотарської культури, що могло відбутися не пізніше другої-третьої чверті IV тис. до нар. Хр.

Це новоприбуле на Верхнє Подністер'я населення вибирало для невеликих поселень важкодоступні річкові миси, дотримувалося курганного поховального обряду (значне місце в якому було відведене вогню і вохрі), використовувало кам'яні антропоморфні стели і виготовляло кераміку з перлинним і шнуровим орнаментом, домішуючи до глиняного тіста товчену черепашку. Носіїв такої культури ще В.Даниленко відносив до кола культур азово-чорноморської лінії розвитку – таких, як майкопська на Північному Кавказі та Передкавказзі, кемі-обінська в Криму, нижньомихайлівська у Нижньому Подніпров'ї і північному Приазов'ї та усатівська у Північно-Західному Причорномор'ї [Даниленко, 1974, с.152; Павленко, 2003, с.130]. Ці культури, як відомо, пов'язують з мовним індоєвропейським ареалом „В” [Павленко, 2003, с.130]. Мабуть, що першими носіями їх праформ на заході Подільської височини, в т.ч. Опілля і Верхньому Подністер'ї, були саме ранньоскотарські спільноти конярів, що залишили антропоморфні стели в Мишкові, Вовківцях, курган в Личківцях та ґрунтові поховання в Незвиськах і Більшівцях. Прибулі на ці терени скотарі невдовзі, мабуть, взяли безпосередню участь у формуванні верхньодністерської групи підкарпатської культури шнурової кераміки.

В ранній період своєї історії ці прибулі скотарі і конярі застали у Верхньому Подністер'ї носіїв постмалицької культури, які за своїм походженням тяжіли до кола культур лінійно-накольчастої кераміки Словаччини і Північно-Західного Передкарпаття [Бандрівський, Крушельницька, 2002, с.441-452; Bandriwski, 2004, s.89-100]. Прийшли скотарі, на відміну від місцевого автохтонного населення, мали, як припускаємо, чітко стратифіковану ієрархічну структуру, яка передбачала співіснування аристократії зі, свого роду, плебсом, що було притаманним для ранніх комплексних суспільств (В.Массон).

Такі монументальні поховальні споруди, як Качанівка (курган № 6 та курган № 7), Личківці дають підстави припускати, що захоронені в них особи належали до елітного класу тогочасного суспільства і представляли собою своєрідні династії, які були носіями специфічної субкультури. Про ймовірну приналежність цих осіб до одного соціального стану можуть свідчити ще два кургани в Остап'є (курган №1 та курган № 2), які, хоч і належать до дещо пізнішої – передкомарівської групи, але залишені населенням, яке, мабуть, було кровно

* Окрема дисципліна – курганознавство, окрім багатьох інших функцій, має на меті реконструкцію колишніх надмогильних споруд. Джерелом для цього є велика кількість курганів. Наприклад, у Донецькій області станом на кінець 2003 року за допомогою польових досліджень та топографічних джерел враховано 7260 курганів. Передбачається виявити ще близько 600 курганів за рахунок слабо обстежених районів. Припускають також, що частина малих курганів (до 2 тисяч) свого часу не була помічена картографами і тому не була позначена на картах або була повністю розорана ще до проведення обстежень і не виявляє ніяких ознак у сучасному рельєфі. З урахуванням набутих даних на території сучасної Донеччини у минулому могло бути понад 10 тисяч курганів [Дегерменджі, 2003, с.3].

споріднене зі скотарями Південних Карпат і верхньотиського регіону.

Величезні затрати праці по добуванню, транспортуванню кам'яного матеріалу, який використано для спорудження згаданих курганів на Тернопільському плато (Качанівка), а також заздалегідь розроблена схема їх облаштування (кріпиди, кромлехи, куполоподібні конструкції, захоронення у кам'яних гробницях-цистах та ін.) – все це наводить на припущення про велику ймовірність існування в цьому місці свого роду ритуального вождівського центру. Монументальність останнього (зрештою, як і схожих за типом тогочасних пам'яток Північно-Західного Причорномор'я), – дає підстави вбачати досить високий рівень сакралізації влади та її інституційний, спадковий характер [Петренко, 2003, с.142].

Особливості влаштування курганів в Качанівці (№ 6 та № 7) та курганів передкомарівської групи в Остап'є (I, VI), які мають степові ознаки у планувальній структурі та техніці спорудження, вказують на велику ймовірність привнесення цієї курганної традиції зі степової частини межиріччя Пруту, Дністра та Південного Бугу, тобто, з ареалу усатівської культури. Окрім вищеназваних паралелей щодо влаштування кромлехів, закладок та ін. на усатівських пам'ятках спостерігаємо і схожий поховальний обряд: у скорченому положенні на боці у ямах, а також (і це важливо з огляду на відкриття Т. Ткачуком поховання в Більшівцях) у підбоях [Відейко, 1996, с.288-289].

Разом з тим, елементи плану кам'яних конструкцій качанівських і остап'євських курганів мають певну подібність до поховальних пам'яток носіїв животилівсько-вовчанської культурної групи, які наприкінці мідного віку привнесли у степи обрядові елементи землеробів. Окрім захоронень у кам'яних скринях, в підбоях у зібганому положенні та ін., є звичай вкладати покійників головами на південь та південний-захід, що було досить незвичним для тогочасних традицій Степу. Подібні поховально-обрядові канони поширені у племен майкопської культури* [Давня історія України, 1997, с.362].

Прийнявши припущення про присутність на заході Подільської височини в т.ч. на Опіллі та в прилеглих районах Покуття і Передкарпаття іншого етнічного (в даному випадку – степового скотарського) елемента, ми впритул підійшли до постановки питання про час, шляхи і ймовірну висхідну територію курганної традиції, яка з'явилась на вищеозначених теренах наприкінці енеоліту.

*Висловлено припущення про переміщення окремих майкопських общин далеко на захід вздовж північно-причорноморських степів [Шнирельман, 1991, с.81]. В курганах Північного Кавказу, що належать майкопській культурі, виявлено складні кам'яні конструкції, які включали облицювання стін могили галькою. В Грузії найраніші кургани пов'язані із заключним етапом куро-аракської культури [Нечитайло, 1991, с.51]. Власне в комплексах куро-аракської культури Я. Махнік простежує близькі паралелі до основних ознак ранньобронзових культур Центральної Європи. І, навіть, більше: „...Відсутність виразних зв'язків центральноєвропейських культур рубежу енеоліту і епохи бронзи з місцевою підосною, а, разом з тим, – значна їх подібність з найстарішою фазою куро-аракської культури на Північному Кавказі і Східній Анатолії, може вказувати на кавказько-анатолійську батьківщину ранньобронзової цивілізації Європи” [Machnik, 1975, s.243, abb. 3]. Маршрут, яким, на думку Я. Махніка, рухалися спільноти з Кавказу до Європи пролягав через усю гірську (!) частину Анатолії, Егеїду та Балканські гори, тобто вкрай довгим, небезпечним і складним шляхом [Machnik, 1975, s.245; 1978, s.19, рис. 7, s. 21-26, tabl. VI]. Натомість, інший маршрут з Північного Кавказу – через Кубань і південноукраїнські степи з виходом на захід Подільської височини, і далі вгору, по Дністру в Центральну Європу – набагато коротший, а головне – легший, оскільки він, в основному, проходить по вододілах, а отже відносно рівнинною місцевістю. А ця обставина – особливості рельєфу для скотарських суспільств з їх чотириколісними возами і табунами коней, відігравала чи не найголовнішу роль у їх пересуванні.

Сьогодні появу курганів в степовій частині Українського Причорномор'я найчастіше пов'язують із середньостогівською КІС, оскільки синхронним культурам (наприклад, трипільській раннього і середнього етапів у Лісостепі та тогочасним спільнотам Карпато-Балканського регіону) підкурғанний обряд поховання був зовсім чужим. Так само, на ранньому і середньому етапах свого розвитку носії трипільської культури не споруджували над похованнями кам'яні „панцирі”, кромлехи чи інші конструкції з плит. Подібні традиції із використанням каменю в поховально-поминальних цілях невідомі були також карпато-дунайським культурам Хаманджия, Боян, Гумельниця, Бодрогкерестур та ін. Однак, в той-же час східніше – в Подніпров'ї і Приазов'ї при влаштуванні поховальних споруд камінь почали використовувати ще в ранній період енеоліту [Збеневич, 1974, с.52]. Не менш складні кам'яні конструкції, іноді у вигляді монументальних підкурғанних споруд (на кшталт курганів VI-VII в Качанівці) споруджувало над похованнями енеолітичне населення Передкавказзя і Північно-Західного Кавказу. Наприклад, кромлехи, кам'яні скрині, куполоподібні закладки відомі на Північному Кавказі вже на ранньому етапі майкопської культури [Формозов, 1965, с.64-68]. В степовій зоні Українського Причорномор'я і в приазовському регіоні кам'яні надмогильні споруди в цей час з'являються, як припускають, у прямому зв'язку з кавказькими впливами (назвемо поховання з кромлехом і кам'яними гробницями в курганах 7 та 7а в Кічкасі в Дніпровському Надпоріжжі або ж курган № 11 радгоспу Аккермань в Приазов'ї) [Збеневич, 1974, с.52-53].

Певну схожість із розглядуваним типом підкурғанних кам'яних споруд поховально-поминального призначення (на кшталт Качанівки VI-VII та Остап'є I, VI) мають могильники кемі-обінської культури в передгірській і степовій зонах Криму, а особливо, на Керченському півострові, який безпосередньо пов'язує Крим з Північно-Західним Кавказом. В тутешніх курганах виявлено кромлехи, потужні куполоподібні споруди над центральними могилами, панцирні обкладки, кам'яні скрині та ін. [Шульц, Столяр, 1958, с.53-62; Лесков, 1967, с.31-32; Збеневич, 1974, с.54]. Припускають, що останні були привнесені в причорноморську зону із Північного Кавказу і Передкавказзя, а вже звідси ця традиція проникла у пізньотрипільське середовище Побужжя і Подністер'я, тобто в ареал усатівської культури. Однак, ще до появи останньої, схожі до усатівських і західноподільських кам'яні підкурғанні споруди типу кромлехів та кріпид відомі на пам'ятках нижньомихайлівської культури (з носіями якої, власне, і пов'язуємо появу на заході Подільської височини перших кам'яних антропоморфних стел на кшталт Мишкова, Вовківців). Біля таких курганів знайдено святилища зі стовповими конструкціями. Примітно, що у нижньомихайлівських спільнот, на відміну від племен ямної КІС, традиція використання каменю у поховальних цілях зберігається навіть у місцях, де виходів кам'яної породи взагалі немає [Давня історія України, 1997, с.367].

Простежувана схожість підкурғанних конструкцій на Тернопільському плато (Качанівка VI-VII, Остап'є I, VI) з дуже подібними об'єктами у курганах нижньомихайлівської, кемі-обінської та усатівської культур не є випадковою. На це вперше вказав Я. Пастернак, пишучи про паралелі в усатівському середовищі до західноподільських курганів із кромлехами, який, однак, вважав, що це, власне, центральноєвропейські „шнуровики” привнесли ці своєрідні традиції в причорноморську групу пізньотрипільських пам'яток [Пастернак, 1961, с. 218]*.

* Це спостереження нашого видатного попередника звучить так: „...Дослідження виявили той самий прикметний звичай „шнуровиків”, який ми відзначали вже на західному Поділлі, а саме обводження могил подвійним або поодиноким вінцем – огорожею з кам'яних плит, поставлених руба (сторчма – М.Б.), з метою створити кругом поховання магічне коло, якого не міг би переступити дух покійника і,

Практично, усі основні параметри аналізованих курганів Тернопільського плато і усятивської культури збігаються: діаметр насипів не перевищує 20-30 м, висота рідко сягає понад 1 м, в окремих випадках виявлені кільцеподібні рови, з яких брали ґрунт для насипання кургану. Схожість нижньодністерських (типу Усатове) курганів до західноподільських особливо проявляється у влаштуванні кромлехів.

По-перше, в усятивських курганах кромлехи мають вигляд одного кола або овалу діаметром від 12 до 17 м або ж двох концентричних кам'яних кілець [Пастернак, 1961, с.219-221; Збеневич, 1974, с.36]*. Для порівняння: в кургані-1 Остап'є довжина кромлеху, який в плані мав грушоподібну форму, становила 15 м, а з прибудовою 18,40 м. Близькі розміри мав зовнішній 2-ий кромлех із вертикально вкопаних поодинокних каменів в кургані VI Качанівки діаметр якого сягав 18-20 м (рис. 3). По-друге, ширина пояса кромлеха в усятивських курганах від 1 до 3 м, найчастіше 1,5-2,0 м [Збеневич, 1974, с.36-37], тоді як ширина пояса кромлеха в кургані -VI Качанівки сягає 1,3 м, а ширина пояса кромлеха в кургані VI Остап'є становить 1,0-1,2 м. По-третє, дослідники курганів в с. Усатове відзначають, що окремі кромлехи мають у своєму поясі розриви – своєрідні „входи” [Збеневич, 1974, с.37]. Схожий за формою розрив розміром 0,9-1,10 м простежено в північно-східній частині кромлеху кургану – VI Остап'є. По-четверте, в трьох курганах першого Усятивського могильника над центральними могилами були споруджені кам'яні куполоподібні об'єкти [Збеневич, 1974, с.39]. Схоже панцирне куполоподібне накриття у вигляді круглої вимостки діаметром 4,5 м і товщиною 0,3-0,4 м, виявлене І. Бриком в кургані V Качанівки (рис. 3, I), а сьомий курган з цієї-ж місцевості в своїй центральній – монументальній частині, власне над похованням, мав вигляд суцільного куполоподібного накриття (рис. 4, I). По-п'яте, поховання в усятивських курганах (чисельністю від 1 до 5 в кожному) здійснені в ямах, рідше – на денній поверхні; померлі були покладені у скорченому положенні на боці із зігнутими в колінах ногами, кисті рук, переважно, перед обличчям; переважає північно-східна (52 %) і східна (31 %) орієнтація небіжчиків [Збеневич, 1974, с.40-41]. Для порівняння: в пох. „Н” в кургані VI Остап'є похований також лежав у скорченому положенні на боці з піднесеною до обличчя кистю правої руки і був орієнтований головою на північний-схід. На сусідній пам'ятці – в Качанівці в кургані VI покійника так само поклали на боці у скорченому положенні головою на північ, а лицем – до сходу (рис. 3). В ще одному качанівському кургані – VII (рис. 4, I) небіжчика теж поховали у скорченому положенні на лівому боці головою до сходу [Врук, 1935, s.142, 144]. Про те, що північно-східний сектор горизонту відіграв особливу роль для орієнтації небіжчиків в усятивському середовищі свідчить також той факт, що навіть в ґрунтових могильниках, в яких захоронували, мабуть, рядових общинників, намагалися вкладати покійників головами на схід і північний-схід [Збеневич, 1974, с.45].

Із вищенаведеного можна зробити висновок, що наприкінці енеоліту – на початку раннього періоду епохи бронзи на Тернопільському плато – найбільш рівнинній частині заходу Подільської височини, а також на прилеглих до нього Опіллі, Придністерському Поділлі, а згодом на Передкарпатті і Покутті з'явилося населення, поховальний обряд якого був дуже

можливо, для того, щоб забезпечити могилу від руйнування її дощами” [Пастернак, 1961, с.218].

* Біля Серезлиівки на Херсонщині Д.Щербаківський дослідив могильні насипи, – писав Я.Пастернак, обведені кромлехами в два і три ряди, а біля с. Вільшанки також розкопав групу могил усятивського типу з кромлехами. Поховання з кромлехами досліджував І.Стемпковський на Подністер'ї в околицях Тирасполя (Паркани, Тернівка, Тирасполь, Пласке, Сукля, Красногірка) і Д.Самоквасов біля с. Шалабат на Нижньому Подністер'ї [Пастернак, 1961, с.220].

схожий до традицій курганного будівництва тогочасних племен степової зони Українського Причорномор'я й Приазов'я. Пояснити цю виразну схожість у поховальному обряді двох віддалених між собою регіонів тільки конвергентністю розвитку, – наївно, оскільки мова йде про технологічні прийоми, планувальну структуру, особливості орієнтування відносно сторін горизонту та ін. (рис. 5, що присутні в одному, окремо взятому об'єкті кожного з цих регіонів). Сучасний стан досліджень все більше схиляє нас до думки, що приблизно з кінця енеоліту, тобто з часу широкого розповсюдження в Степу чотириколісних возів і конярства (а, можливо, і вершництва - ?), на захід Подільської височини і на сусідні з нею терени почали проникати спочатку, очевидно, незначні за чисельністю спільноти скотарів-конярів, а згодом – потужні угруповання, які від місцевого населення відрізнялися значною рухливістю, агресивністю і, мабуть, бойовим вишколом, засади якого були випрацювані ще у Степу.

Вироби побутового призначення.

Сокири металеві. Металева сокира з Пістиня (рис. 5, 3), яка має невиділену втулку, пряму спинку та легко вигнуте у бік черевця лезо, дуже схожа до сокир майкопських (за С. Кореневським) типів Північного Причорномор'я [Кореневский, 1974, с.25-27, рис.9, 5-11; Братченко та ін., 2000, с.10]. Цей тип сокир пов'язують зі знаряддями типу „Баньябюкк” Карпато-Дунайського регіону. До сокири з Пістиня територіально найближчою аналогією в Українському Лісостепу є знаряддя з кургану біля хутора Гречаники на Переяславщині (пох. 2), а також з Гнідина на Полтавщині та Чапаївки на Черкащині, які виділені у тип „Підлісся” і який пов'язують з ямною культурою [Братченко та ін., 2000, с.11, рис. 4, 1-2,3,4]*.

Натомість, провушна сокира з Рудні Малої, яка відрізняється масивною широкою втулкою, значно коротшим лезом, має найближчі аналогії в пам'ятках майкопської культури, наприклад, серед сокир другої групи 2 варіанту за класифікацією С. Кореневського, у яких „черевце” має профіль тупого кута [Кореневский, 1974, с.16-22]. Вироби цього типу, окрім території майкопської культури, широко поширювались в північно-західному напрямку на Подніпров'я: Балки, Верхньодніпровськ, Стайки [Нечитайло, 1991, с.30-31].

Близькою за формою до екземпляра з Рудні Малої є металева сокира з Ужгорода [Jankovič, 1931, big. 3; Roska, 1956, s.44; Пастернак, 1961, с.178 за рис. Т. Легоцького], яку А. Жакі разом з іншими знахідками з цього регіону співставив з сокирами типу "Баньябюкк"**, який був виділений М. Рошкою, підтриманий згодом Д. Берцю, а в післявоєнний час М. Новотною та іншими дослідниками.

Появу металевих сокир північнопричорноморського зразка (або ж їх лісостепове наслідування: тип „Підлісся”), мабуть, є підстави співставити з експансією племен ямної КІС в Карпатський регіон і Подунав'я, яка розпочалася не пізніше 29 ст. до нар. Хр.*** Знахідки з Північного Передкарпаття та Закарпатської України (Пістинь, Рудня Мала, Ужгород) можуть

* Нещодавно В. Клочко, послуговуючись рисунком сокири з Пістиня, яка опублікована у відомій праці [Свешніков, 1974, с.68, рис.18, 2], відніс цю сокиру до типу "Зок-Б" за його класифікацією [Клочко, 2001, с.247-248, рис. 5, 2]. Однак, звернувшись до першої публікації цієї знахідки [Žaki, 1960, s.89, big.1, 3], бачимо ряд суттєвих відмінностей порівняно із цитованим рисунком, наприклад, рівну спинку і невиділений обух (рис. 5, 3), які дають підстави зараховувати сокиру з Пістиня до типу "Підлісся" за класифікацією В. Клочка.

** з угорської: Banyabükk, kom. Torda [Orosz, 1930, s.228-229] в Карпатах, де було виявлено скарб вагою понад 30 кг, що складався з 31 металевої сокири і який інтерпретують як запас виробів коваля-ливарника або купця-мадрівника. Сокиру з Пістиня та Рудні Малої та подібні до них знаряддя А. Жакі відносить до кінця енеоліту – початку епохи бронзи [Žaki, 1960, s.98].

*** Для Чернаводи 4260±10 В.Р., BLN-62; для Варни 4210±60 В.Р., Ки-89 [Szmyt, 1996, s.11; Ткачук, 2003].

свідчити, що проникнення ямних спільнот в Потисся могло відбуватись не лише вгору Дунаєм, а звідти на Алфельд, де на території баденської культури відкриті типово степові кургани із характерним скотарським інвентарем [Kalicz, 1998, s.166-167, Abb. 3], але й в обхід Північно-Східних Карпат: через Подільську височину на Верхнє Подністер'я, а звідтам – через Яблоницький, Верецький чи Ужоцький перевали на Верхнє Потисся.

Кинджали

Прямих аналогій до металевого кинджала з катакомбного поховання в Більшівцях ми не знайшли. Певні риси схожості розглядуваний екземпляр має на заході – із кинджалами Середнього Подунав'я раннього періоду епохи бронзи (Лоретто, Бургерланд в Австрії) [Machnik, 1982, s.95, гус. 10, 19] та Словаччини (Бранч біля Нітри) [Machnik, 1982, s.92, гус. 7, 45], на сході – з кинджалами усатівської культури (Усатове, курган 1-4; Огородне, курган-1; Нерушай [Збенович, 1974, с.73, рис. 27, 3, рис. 28, 9,11-12; Klochko, 2001, р.46, big. 12.2-3].

Спільним для усіх цих кинджалів є невеликі розміри, лінзоподібний переріз клинка (без нервюри чи ребра твердості), отвори або півкруглі виїмки на нижній торцевій (півкруглій) частині клинка для штифтів, за допомогою яких лезо закріплювали в руків'ї. В. Збенович виділяє такі вироби у другу групу, тип Б [Збенович, 1974, с.73]. У 1982 році Н. Риндіна і Д. Конькова у статті, присвяченій типології і хронології усатівських кинджалів, вказавши на прямі до них аналогії у скарбах та змішаних колекціях Трої-II, Трої II-V, та Аладжа-Гуюка, датували такого типу кинджали приблизно другою половиною III тис. до нар. Хр. [Риндіна, Конькова, 1982, с.41]. Оскільки калібровані (календарні) дати для Усатового вкладаються між 3467-2785 рр. до нар. Хр., то, визнаючи пріоритет типологічного датування, підкріплений історичними датами*, Н. Бурдо і М. Відейко запропонували датувати усатівські кинджали в межах 3000-2700 рр. до нар. Хр. [Бурдо, Відейко, 1996, с.19-20].

Цю дату – приблизно першу чверть III тис. до нар. Хр. можна прийняти як верхню хронологічну межу побутування кинджалів усатівського типу. Натомість, такі архаїчні риси кинджала з Більшівців, як нестандартизована форма, дуже незначні розміри та найбільша (з усіх відомих на сьогодні екземплярів) ширина леза, дають підстави відносити його до найранішої групи кинджалів усатівського типу і, з огляду на калібровані дати для Усатового, датувати нижню межу поширення кинджалів на кшталт Більшівців не пізніше останньої чверті IV тис. до нар. Хр. Це, в свою чергу, дозволяє співставити початок другої фази розвитку ранньоскотарської культури заходу Подільської височини і Верхнього Подністер'я (до якої відносимо катакомбне поховання в Більшівцях) з комплексами баденської культури фаз D та E, які синхронізовані з шарами Трої I, пам'ятками РМ I (ранньомінойського) та РЕ I (ранньоеладського) періодів [Maran, 1998, s.498-525].

Згадані вище близькі аналогії до кинджала з Більшівців на території Австрії (Лоретто) та Словаччини (Бранч біля Нітри), які відносяться до розвинутого і пізнього етапів раннього періоду епохи бронзи, можна розглядати як ще один доказ впливів північно-причорноморських степових культур на становлення і розвиток металообробних центрів ранньобронзових цивілізацій Центральної і Південно-Східної Європи.

* Точно визначеною є лише верхня дата Трої-II: близько 2500 рр. до нар. Хр., яка пов'язана з могильником Дорак, в похованні якого знайдено виріб з картушем фараона V-ої династії, який правив близько 2588 р. до нар. Хр. [Бурдо, Відейко, 1998, с.19].

ХРОНОЛОГІЯ І ПЕРІОДИЗАЦІЯ

Аналіз пам'яток ранньоскотарської спільноти заходу Подільської височини та прилеглої території дав підстави виділити в її розвитку дві фази.

Першу фазу (3700/3600 - 3300/3200 рр. до нар. Хр.), синхронізуємо з фіналом середньостогівської КІС, із середнім та пізнім етапами розвитку нижньомихайлівської та дереївської культур, кемі-обінською та майкопською культурами, із етапом С-І Трипілля, із фінальною фазою культури Лендель-IV і раннім Баденом та полгарською (Бодрогерестур) культурою.

Початок першої фази розвитку розглядуваної ранньоскотарської спільноти на заході

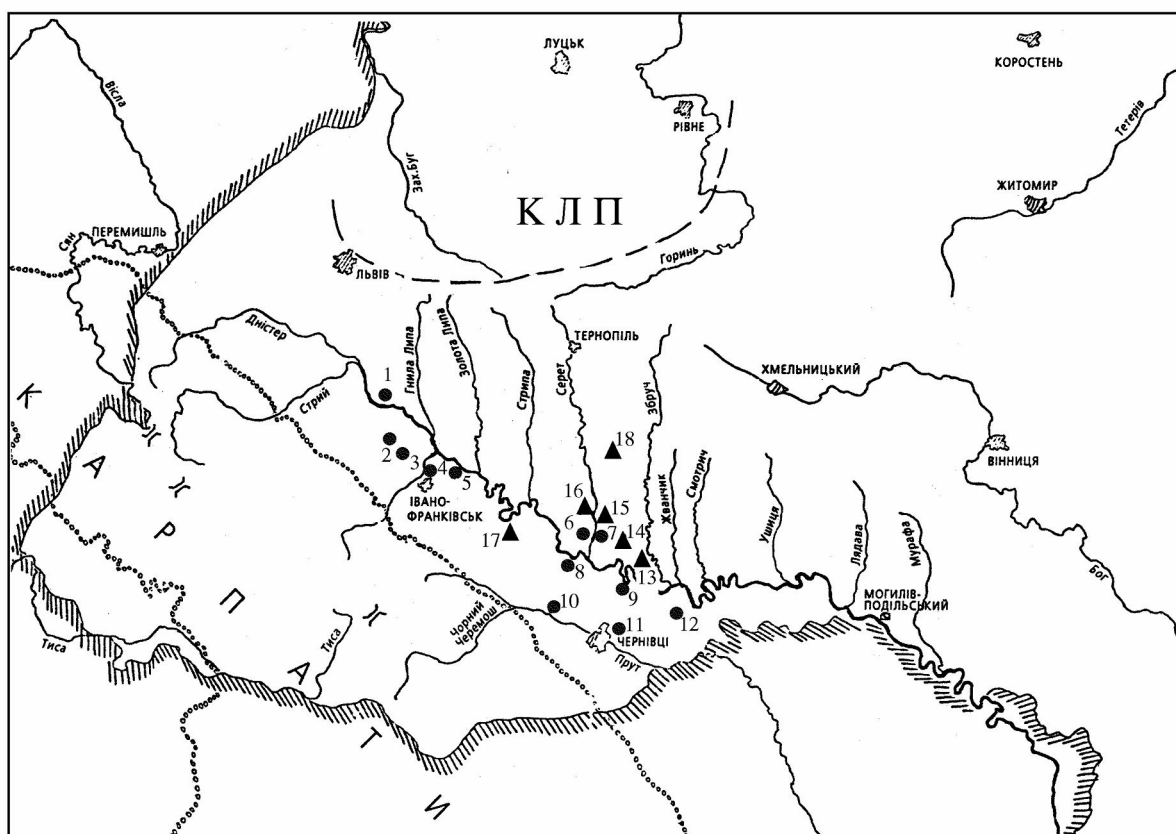

Рис. 9. Взаєморозміщення пам'яток другої фази (●) шипинецької групи (за Т. Ткачуком, 2002) та пам'яток першої фази (▲) ранньоскотарської спільноти (початок і середина етапу С І Трипілля): 1 – Більшівці, 2 – Медина, 3 – Марківці, 4 – Одаї, 5 – Одаїв, 6 – Блищанка, 7 – Більче Золоте Парк III, 8 – Хрещатик, 9 – Дорошівці, 10 – Шипинці, 11 – Магала, 12 – Каплівка, 13 – Мельниця Подільська, 14 – Бабинці, 15 – Більче Золоте, 16 – Мишків, 17 – Незвиська, 18 – Личківці

Fig. 9. Location of the sites of second phase (●) of *Shypynetska* group (by T. Tkachuk, 2002) and of the sites of the first phase (▲) of early cattle-breeders society (*beginning and middle of C I stage of Trypillja*): 1 – Bilshivtsi, 2 – Medynia, 3 – Markivtsi, 4 – Odai, 5 – Odaiv, 6 – Blyschanka, 7 – Bilche Zolote Park III, 8 – Khreschatyk, 9 – Doroshivtsi, 10 – Shypyntsi, 11 – Magala, 12 – Kaplivka, 13 – Melnytsia Podilska, 14 – Babyntsi, 15 – Bilche Zolote, 16 – Myshkiv, 17 – Nezvyisko, 18 – Lychkivtsi

Українського Лісостепу синхронізуємо з першим культурно-хронологічним горизонтом (заліщицька фаза) печери Вертеба біля с. Більче-Золоте Борщівського району Тернопільської області (Вертеба І)*, який нещодавно датований $Ki-8269=4940\pm80$ В.Р. [Ткачук, 2003, с.307]**.

* Якщо Вертеба-І датується таким раннім часом, то як може ця пам'ятка бути зарахованою до пізньої (III-ої фази) розвитку шипинецької групи [Ткачук, 2003, с.307], яка припадає на кінець етапу С І

Фінал першої фази розвитку розглядуваної спільноти на заході Подільської височини співпадає з горизонтом 9 за Г. Парцінгером, який відповідає Уруку IV та Нагада II, тобто раніший за 3126 р. до нар. Хр. [Parzinger, 1993, В-52, т.1-2, s.290; Відейко, 2003, с.108]. До першої фази розвитку скотарської культури Західного Поділля і прилеглого Верхнього Подністер'я зараховуємо кам'яні антропоморфні стели з Мишкова, Вовківців, курган в Личківцях, поховання в Назвиську III (з розкопок К. Черниш). Впродовж першої фази на Придністерському Поділлі та Покутті поширюється посуд з так званим перлинним орнаментом (Мельниця-Подільська, Жванець, Городниця), який притаманний кераміці нижньодніпровсько-приазовсько-передкавказьких індоєвропейських скотарських племен нижньомихайлівсько-кеміюбінсько-майкопської спільноти. Останню В. Даниленко пов'язував з окремою азово-чорноморською лінією розвитку давніх скотарів Східної Європи [Павленко, 2003, с.128-129].

Другу фазу розвитку ранньоскотарської культури на заході Подільської височини та в прилеглих районах Передкарпаття і Покуття (3300/3200-2900/2800 рр. до нар. Хр.) синхронізуємо з культурами Коцофені II/III, Баденом IV, Костолаком і пізнім Костолаком, класичним Вучедолом, ранньоямною культурою, етапом С II Трипілля. Завершальний етап другої фази розвитку синхронізуємо з верхнім шаром печери Вертеба (за Т. Ткачуком, Вертеба III), який датовано $Ki-8270=4280\pm90$ В.Р. [Ткачук, 2003, с.309]. Початок другої фази приблизно одночасовий з горизонтом 10, за Г. Парцінгером, який, в свою чергу, відповідає 0-ій династії в Єгипті (3126-3051 рр. до нар. Хр.) і є межею між енеолітом і раннім періодом епохи бронзи [Parzinger, 1993, В-52 т.1-2, s.290; Відейко, 2003, с.108-109]. До другої фази розвитку зараховуємо антропоморфну стелу з Кнісела, провушні металеві сокири з Пістиня, Рудні Малої, Ужгорода, кургани VI та VII Качанівки, поховання в підбої у Більшівцях, можливо, два кургани біля с. Руда.

СПРОБА ВІДТВОРЕННЯ ЕТНО-КУЛЬТУРНОЇ СИТУАЦІЇ НА ЗАХОДІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ВИСОЧИНИ, ПЕРДКАРПАТТІ ТА ПРУТО- ДНІСТЕРСЬКОМУ МЕЖИРІЧЧІ НАПРИКІНЦІ ЕТАПУ В II - С I ТРИПІЛЛЯ

На етапі В II Трипілля шипинецьке населення Північно-Західного Поділля і Західної Волині (Бодаки) співіснувало у верхів'ях р. Горинь з лендельськими общинами, кордон між якими проходив, ймовірно, на широті верхів'їв Західного Бугу і Горині. Трипільці, які прийшли в цей район, були, на думку М. Пелешішина, носіями незвиських традицій [Пелешішин, 1997, с.113]. Відносно мирне сусідство трипільських і лендельських спільнот на Північно-Західному Поділлі і Західній Волині було перервано, приблизно, наприкінці етапу В II - початку С I Трипілля. Причому, раптові зміни, судячи з усього, торкнулися обидвох спільнот: перед 3600 рр. до нар. Хр. лендельські племена на Західній Волині припиняють своє існування

Трипілля ? [Ткачук, 2002, с.108]. Відомо ж бо, що на підставі аналізу дат для найраніших поселень етапу С II, абсолютну межу для початку етапу С II встановлено біля 3300-3100 рр. до нар. Хр. [Відейко, 2003, с.114].

** Вважаємо, однак, що друга (дуже близька до вищенаведеної) дата $Ki-8271=4800\pm100$ В.Р. [Ткачук, 2003, с.308], яка взята з другого шару Вертеби, що був залишений вже племенами з іншою культурою більчанського типу, підтверджує наше припущення про значні етно-культурні переміщення на Придністерському Поділлі та прилеглих районах Верхнього Подністер'я і Покуття. Вони були, можливо, спровоковані експансією іншоетнічного (степового-?) населення впродовж відносно короткого часу (кін.етапу В II – поч. С I Трипілля).

[Bronicki, 2004, s.104, гус.1]; і так само трипільські общини, приблизно, в той же час залишають Північно-Західне Поділля та прилеглі землі Волині. Впродовж усього етапу С I трипільські поселення тут відсутні [Ткачук, 2002, с.105]. В цей-же час (С I) трипільські пам'ятки з'являються на раніше незаселеній ними території правобережжя Верхнього Подністер'я (Медина, Марківці, Одаї, Одаїв 20) та на протилежному березі Дністра (Більшівці III) [Ткачук, 2002, с.105, карта 5]. Впродовж розглядуваного етапу шипинецькі поселення, які розташовані на лівому березі Дністра нижче за течією, помітно сконцентровані вздовж його русла і зовсім невідомі в середніх і верхніх течіях його приток. Така специфіка у виборі місця для трипільських поселень простежується аж до порубіжжя з пам'ятками петренської групи на лівобережжі Ушицького каньйону (рис. 11).

На питання, чому шипинецькі общини наприкінці етапу В II повністю відійшли із Північно-Західного Поділля і Західної Волині, а впродовж наступного етапу С II не тільки не намагались повернутися на ці терени, але й не робили спроб просунутися північніше Середнього Придністер'я (скажімо, щоб заселити розлоге Тернопільське плато і сусідні терени), відповідь може бути наступною: причиною було іншоетнічне – рухливе й, мабуть,

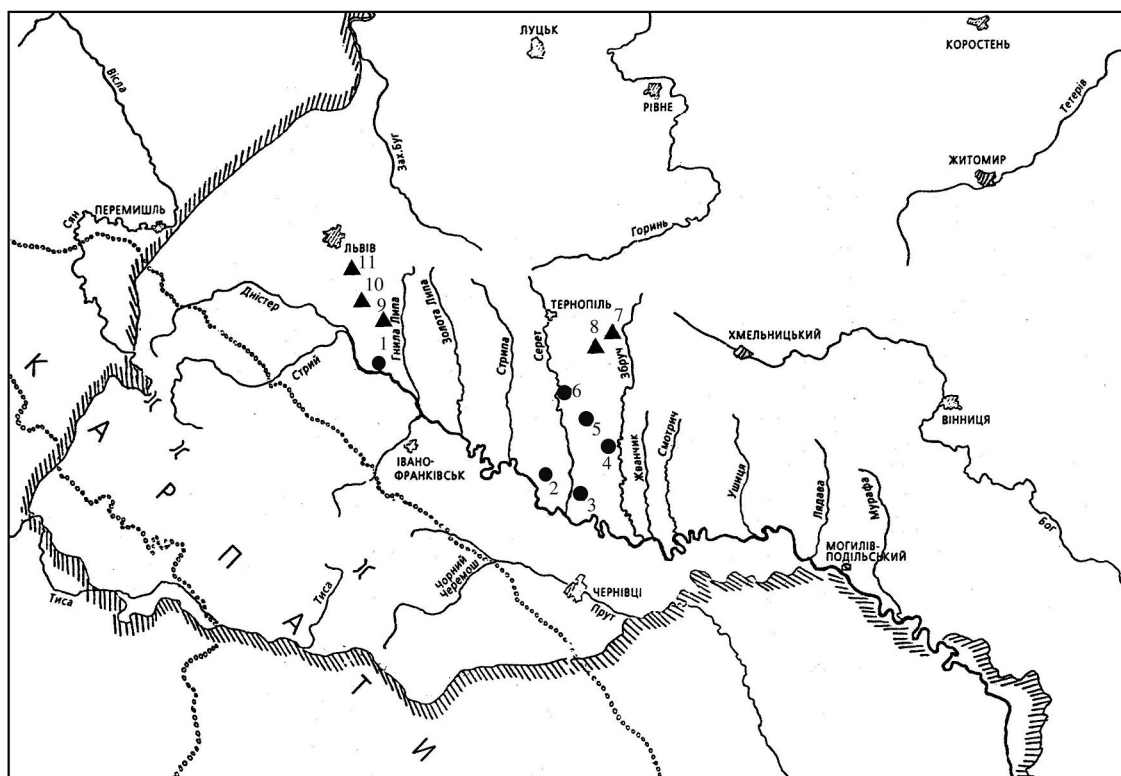

Рис. 10. Взаєморозміщення пам'яток третьої фази (●) шипинецької групи (за Т. Ткачуком, 2002) та пам'яток другої фази (▲) ранньоскотарської спільноти (кінець етапу С I Трипілья): 1 – Більшівці IV, 2 – Уstechко, 3 – Більче Золоте Вертеба I, 4 – Сокиринці, 5 – Сухостав, 6 – Семенів Зеленче, 7 – Остап'є, 8 – Качанівка, 9 – Підгороддя, 10 – Кнісело, 11 – Звенигород

Fig. 10. Location of the sites of third phase (●) of *Shypynetska* group (by T. Tkachuk, 2002) and of the sites of the second phase (▲) of early cattle-breeders society (end of C I stage of *Trypillia*): 1 – Bilshivtsi IV, 2 – Ustechko, 3 – Bilche Zolote Veretba I, 4 – Sokyryntsi, 5 – Sukhostav, 6 – Semeniv Zelenche, 7 – Ostapie, 8 – Kachanivka, 9 – Pidgoroddia, 10 – Kniselo, 11 – Zvenyhorod

агресивне степове населення, яке просунулося зі сходу і південного-сходу по великому європейському водорозділі – своєрідному "хребті" Подільської височини, Дністерським

коридором.

Ранньоскотарські общини ніби "клином" врізалися, власне, в район порубіжжя між лендельськими і трипільськими територіями. Як швидко відбувався процес витіснення залишків місцевого населення з центральної частини Західного Поділля – Тернопільського плато, яке „...являє собою справжню рівнину” [Геренчук, Койнов, Цись, 1964, с.81], а тому дуже вигідну для скотарства і конярства, – важко сказати. Можливо, з цього, першого – початкового етапу освоєння прибульцями зі сходу нової території походить курганний могильник у Личківцях, під одним із насипів якого А. Кіркор дослідив випростане тілопокладення, яке супроводжувалося крем’яним інвентарем пізньоеолітичного вигляду і великою розписною посудиною [Kirkor, 1878, s.12-14; Пастернак, 1993, с.5], а також тілопокладення в Підгірянах на Теребовельщині [Пастернак, 1961, с.146].

З того факту, що трипільські поселення впродовж початку і середини етапу С I сконцентровані, в основному, на правобережжі Середнього Подністер'я та в трьох найближчих до нього районах Передкарпаття, а поселення трипільців на лівому березі Дністра дуже наближені до його русла, можемо зробити припущення, що шипинецьке населення в цей час намагалось максимально використати особливості місцевого рельєфу (важкопрохідні каньйони, урвища, глибокі річкові долини в межіріччя його лівих приток) для захисту своїх поселень.

Вже на ранній стадії свого перебування на Західному Поділлі ранньоскотарські племена нижньомихайлівсько-кеміобінського типу (?) у своєму натиску на південь просунулися на Придністерське Поділля, свідченням чого є кам'яні антропоморфні стели з Мишкова, Вовківців та ін. пунктів, а також уламки посудин з перлинним і врізним орнаментом та домішками черепашки в глиняному тісті з Мельниці-Подільської на Борщівщині які мають аналогії в пізньоеолітичних комплексах в Пониззі Дніпра, на Прикубанні і Передкавказзі [Мовша, 1998, с.135-146, мал.11, 1-3]. Свідченням про агресивний характер просування цієї спільноти із степовою культурою, може бути поховання одного з понівечених її представників з Незвиську III, який у своєму фізичному типі мав виразні палеосвропейські риси. Хоча, не можемо виключати і якісь періоди мирних (взаємовигідних – ?) відносин між прийшлим і автохтонним (пізньотрипільським і постмалицьким) населенням. Свідченням цього й могло бути функціонування святилищ з встановленими кам'яними антропоморфними ідолами на шипинецькій території (Мишків, Вовківці).

Наприкінці етапу С I (3300/3200 рр. до нар. Хр.) під натиском скотарського населення заходу Подільської височини і прилеглих теренів пізньотрипільське населення майже повністю покидає Верхнє Подністер'я і усе правобережжя Середнього Подністер'я [Ткачук, 2002, с.112]. Пов'язувати відхід трипільців з верхньодністерських теренів в цей час „...просуванням сюди з півночі населення культури лійчастого посуду” [Круц, Рижов, Конопля, 1996, с.21], немає підстав [Ткачук, 2002, с.112]. Відхід трипільців не був одномоментним. Про це свідчить існування впродовж третьої фази розвитку шипинецької групи поселення Більшівці IV на лівобережжі Верхнього Подністер'я [Ткачук, 2002, с.112-115], але й воно, мабуть, з напливом іншоетнічного населення вже до початку етапу С II припинило своє існування. Про появу в цих околицях прийшлого населення може свідчити тілопокладення в катакомбі в тих-же Більшівцях, яке супроводжувалось металевим кинджалом ранньоусатівського типу [Ткачук, 2001-2002, с.213-216].

Із зникненням трипільської культури у Верхньому Подністер'ї тут починається розвиток іншої за походженням культури ранньоскотарського типу, яка передувала появі на цій території комплексів підкарпатської культури шнурової кераміки. До цього, образно кажучи

„передшнурового”, горизонту окрім згаданого поховання в Більшівцях, відносимо кам'яні антропоморфні стели в Кніселі, і, можливо, з Підгороддя і Звенигорода та цілу низку монументальних курганних споруд у Бібрсько-Перемишлянському природно-географічному районі, на Придністерському та Рогатинському Опіллі та в ряді місць на Передкарпатті. Можливо, до цього ж часу слід зараховувати й відомий круглодонний посуд з Кавська та інших місцевостей, який ще І. Свешніков, як відомо, зараховував до найраніших пам'яток ранньоскотарської спільноти на підгір'ї Українських Карпат. Прибуле на верхньодністерське Передкарпаття степове населення могло застати тут найпізніші общини малицької або помстмалицької культури. Вихід до двох гірських перевалів – Верецького та Ужоцького, наявність численних виходів солі в передгір'ї Сколівських Бескидів, рівнинні простори Стрийської низовини з пишнотравними заплавами перетворили цей район в один із найзаселеніших в усьому Верхньому Подністер'ї.

В той-же час носії ранньоскотарської культури освоюють, мабуть, і Пруто-Дністерське межиріччя, на території якого на початку етапу С II майже невідомо (за виключенням прибережної частини Дністра) трипільських поселень. Поступове звільнення з кінця етапу С I значної частини Пруто-Дністерського межиріччя, в майбутньому – історичного Покуття, (і, разом з тим, незаселення з якихось причин цих земель бадразько-жванецькими племенами), значно полегшило контакти ранньоскотарської культури Верхнього Подністер'я з усатівською спільнотою і носіями ямної КІС.

Спочатку на заваді цим контактам були, мабуть, представники бадразької групи, які з кінця етапу С I – на поч. С II розселилися на басарабській частині Середнього Придністер'я. Однак, згодом общини ямної КІС щільно заселили верхню течію Серета, Прута й Реута в межах Північної Молдови включно з колишньою бадразькою територією. Причому, в цей час північно-західна границя основного ареалу ямної КІС настільки близько пересунулася до Західного Поділля, що, наприклад, від ямних поховань, які виявлені біля південно-східного порубіжжя Чернівецької області до згаданого Мишкова всього 80 км.

Натомість, усатівські – раніші за часом – традиції найбільш відчутно проявили себе власне на Тернопільському плато, до якого з території сучасної Одещини та пониззя Бугу найлегше було дістатися вже згаданим Дністерським коридором по вододілу. Саме цим, нижньо-дністерським впливам завдячуємо повстанню на Західному Поділлі таких унікальних поховальних комплексів як Качанівка VI та VII (рис. 3; 4), проєктанти яких мали, напевне, безпосереднє уявлення про планувальну структуру та способи спорудження усатівських грандіозних кромлехів, потужних кам'яних закладів для перекриття могил, влаштування над похованнями кам'яних куполоподібних конструкцій та ін.*

Наявність в качанівських курганах № 6 [Bryk, 1930, s.139, гус. 2.1, s. 142] та № 7 [Bryk, 1930, s.139, гус. 2.2, s. 144] неорнаментованих двовухих амфор з округлим тілом (рис. 4, 2-3), які можна вважати за прототипи майже аналогічних за формою посудин типу V В II 3, і, можливо, 1, за класифікацією М. Шміт для східноєвропейської культури кулястих амфор

* Ціково, що „усатівські” впливи зафіксовані навіть на Західній Волині. Так, на поселенні Хорів I на парадних півсферичних чашах є орнамент, який, за словами М Пелешішина, нагадує буквенні знаки на кшталт літер „М”, „N”, „П”, які розташовані на вільних від візерунку місцях. Дослідник вважав, що ці знаки мали не тільки орнаментальну функцію, а й певний зміст. Як аналогію до цих зображень М. Пелешішин наводить візерунки з Північної Молдови, а також композиції із схожих знаків на кераміці усатівської групи Нижнього Подністер'я, хоча й відзначає, що хорівські символи є набагато простіші й примітивніші. Можливо, резюмує дослідник, погоринські общини вели своє походження саме з північно молдовської області [Пелешішин, 1998, с.181, 183-184].

[Szmyt, 2001, s.169, гус.3, А, 1, 3], дає підстави ще раз звернутися до гіпотези про південносхідний причорноморський район формування ККА.

ЛІТЕРАТУРА

Бандрівський М.

- 1989 Звіт про археологічні дослідження на території Львівської та Івано-Франківської областей у 1989 році (роботи проводились за відкритим листом № 183/125 форма № 1 від 30.05.1989) // Науковий архів Інституту археології НАН України. – ф.Е. 1989. – С.3-28.

- 1992 Сварожі лики (археологічно-релігійно-історичні нариси з історії Західної України). – Львів. – 102 с.

Бандрівський М., Крушельницька Л.

- 2002 Відкриття поселення класичної фази малицької культури у Верхньому Придністров'ї // Записки НТШ. – Т.244. – Львів. – С.441-452.

Березанская С.С.

- 1971 О так называемом общеевропейском горизонте культур шнуровой керамики Украины и Белоруси // СА. – Москва. – № 4. – С.34-39.

Бернякович К.В.

- 1959 Роботи Прикарпатської археологічної експедиції в 1952-1957 рр. // Археологічні роботи Музею в 1952-1957 рр. – Львів. – С.34-46.

Братченко С.Н., Клочко В.І., Солтис О.Б.

- 2000 Металеві сокири ямної культури Середньої Наддніпрянщини // Археологічний літопис Лівобережної України. – Т. 1-2. – С.8-14.

Бокій Н.

- 1987 Пам'ятки ямної культури межиріччя Південного Бугу і Синюхи // VII-ма Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей (секція археології). – Кам'янець-Подільський. – С.14-16.

Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю.

- 1998 Основи хронології Трипілля-Кукутені // Археологія. – Київ. – № 2. – С.17-29.

В.К. (Василь Карпович)

- 1917 Археологічне відкриття Січових Стрільців // Діло. – Львів. – 24 серпня. – Ч. 198. – С.1-4.

Відейко М.

- 1996 Усатове // Словник-довідник з археології. – Київ. – С.289-290.

- 2003 Нова хронологія Кукутені // Трипільська цивілізація у спадщині України. – Київ. – С.106-117.

Герасимов М.М.

- 1960 Внешний облик человека из Незвиско // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики. – Кишинев. – С.83-95.

Геренчук К., Койнов М., Цись П.

- 1964 Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів. – Львів. – 220 с.

Давня історія України.

- 1997 – Київ. – Т.1. – 558 с.

Даниленко В.Н.

- 1951 До кіммерійської проблеми // Археологія. – Київ. – № 5. – С.219-227.

Даниленко В.Н.

- 1955 О ранних звеньях развития степных восточно-европейских культур шнуровой керамики // КСИА АН УССР. – Киев. – С.126-128

- 1969 Неолит Украины. – Киев. – 291 с.

- 1974 Энеолит Украины. – Киев. – 175 с.

Дебец Г.Ф.

- 1960 Антропологическая характеристика черепа из Незвиско // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики. – Кишинев. – С.90-95.

Дегерменджі С.М.

- 2003 Кургани Донеччини: загальний стан, проблеми обліку та охорони // Археологический альманах. – Донецк. – № 14. – С.3-12.

Дергачев В.А.

- 1980 Памятники позднего Триполья. – Кишинев. – 211 с.

- 1999 Особенности культурно-исторического развития Карпато-Поднестровья // Stratum. – Санки-Петербург-Кишинев-Одесса. – № 2. – С.169-221.

Довженко Н.Д.

- 1979 Поховання з антропоморфними стелами у світлі етнографічних матеріалів // Археологія. – Київ. – № 32 – С.27.

Довженко Н.Д.

- 1964 О классификации и типологии каменных изваяний эпохи неолита - средней бронзы // Актуальные вопросы исторической науки. – Киев. – С.15-18.

Довженко Н.Д., Чмыхов Н.А.

- 1982 Общественный прогресс и культурное развитие (на примере антропоморфных стел) // Общественный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа. – Ереван. – С.11-15.

Забаишта Р.

- 1998 Антропоморфні скульптури палеометалу з теренів Верхньої Наддністрянщини // Записки НТШ. Праці комісії образотворчого і ужиткового мистецтва. – Львів. – Т. ССXXXVI. – С. 232. – С.229-336.

Загоруйко В., Лотоцька Т., Потупчик М.

- 1993 Поховання ямної культури біля с.Писарівка // Подільська старовина. Науковий збірник. – Вінниця. – С. 108-125.

Збенович В.Г.

- 1974 Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. – Киев. – 373 с.

Златковская Т.К.

- 1963 К вопросу об этнокультурных связях племен южнорусских степей и Балканского полуострова в эпоху бронзы // СЭ. – №II. – С. 73-88.

Кобаль Й.

- 1996 Зв'язки населення Північного Причорномор'я з Карпатським басейном в епоху пізньої бронзи // Автореферат дисертації кандидата історичних наук – Ужгород/Київ. –36 с.

Ковалева И.Ф.

- 1964 Север степного Поднепровья в энеолите – бронзовом веке. – Днепропетровск. – С. 4-63.

Кореневский С.Н.

- 1974 О металлических топорах майкопской культуры // СА. – Москва. – № 3. – С. 25-27.

Круц В., Ришов С., Конопля В.

- 1996 Верхньодністровська локальна група пам'яток трипільської культури // Бойківщина. Історія та сучасність. – Львів. – с. 19-21.

Клочко В. І.

- 2001 Розвиток озброєння "шнурових" культур України як відображення етнокультурних процесів в регіоні // Od neolityzacji do początków epoki brązu. – Poznań. – S.241-258.

Лесков А.М.

- 1961 Курганы, находки, проблемы. – Ленинград. – 132 с.

- 1967 О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. – Киев. – С.143-178.

Мовша Т.

- 1961 О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века // СА. – № 2. – С.186-199.

- 1981 Проблемы связей Триполья-Кукутени с племенами культур степного ареала // Studia Praehistorica. – № 5-6. – С. 61-72.

- 1964 Хронология Триполья-Кукутени и степные культуры раннего металла в ее системе // Проблемы археологии Поднепровья III-I тис. до н.е. Межвузовский сборник научных трудов. – Днепропетровск. – С.60-83.

- 1993 Взаємовідносини степових і землеробських культур в епоху енеоліту – ранньобронзового віку // Археологія. – Київ. – № 3. – С.36-57.

- 1998 Зв'язки Трипілья-Кукутені зі степовими енеолітичними культурами (до проблеми індоевропейзації Європи) // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії. – Львів. – Т.ССXXXV. – С.111- 153.

Нечитайло А.Л.

- 1991 Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы. – Киев. – 113 с.

Олійник В.І.

- 1995 Антропоморфні стели з села Мишків на Тернопільщині // Матеріали Х-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський. – С.96-100.

О.Н.

- 1917 Гей, на Івана, гей, на Купала // Вісник Союзу визволення України. – Львів. – Ч.157. – С.425-426.
- Панайотов Й.*
- 1969 Ямната культура в Българските земи // Разкопки и проучвания.-София. – Т.21. – С. 263-281.
- Павленко Ю.В.*
- 1994 Передісторія давніх русів у світовому контексті. – Київ. – С.87-89.
- 2000 Праславяне й арии. Древнейшая история индоевропейских племен. – Киев. – С.135-137.
- 2003 Етновна ідентичність носіїв трипільської культури // Трипільська цивілізація у спадщині України. – Київ. – С.118-136.
- Пастернак Я.*
- 1933 Перша бронзова доба в Галичині в світлі нових розкопок // Записки НТШ. – Львів. – Т.СІІ. – С.1-45.
- 1938 "Настасина могила" у Крилосі // Літопис Національного музею за 1938 рік. – Львів. – С.49-52.
- 1961 Археологія України. – Торонто. – 789 с.
- 1993 Західне Поділля на заранні історії // Заліщицька земля в спогадах емігрантів. – Тернопіль. – С.3-28.
- Пелецишин М.А.*
- 1997 Поселення мідного віку біля сіл Костянець і Листвин у Західній Волині. – Львів. – 113 с.
- 1998 Проблеми історії трипільських племен Західної Волині, межиріччя Західного Бугу та Дністра // Записки НТШ. – Праці Археологічної комісії. – Львів. – Т.ССХХХV. – С.175-192.
- Петегирич В.*
- 1998 Іван Борковський – видатний археолог з Прикарпаття // МДАПВ. Постаті української археології. – Львів. – Вип.7. – С.86-87.
- 1998а Археолог Левко Чикаленко (до 110 річниці з дня народження) // МДАПВ. Постаті української археології. – Львів. – Вип.7. – С.26-27.
- Петренко В.*
- 2003 Епонімне Усатове та проблема генези усатівської культури // Трипільська цивілізація у спадщині України. – Київ. – С.137-144.
- Рычков Н.А.*
- 1979 К вопросу об антропоморфных стеллах рубежа энеолита и эпохи бронзы // Памятники древних культур Северного Причерноморья. – Киев. – С.14-20.
- Свешніков І.К.*
- 1958 Підсумки дослідження культур бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля. – Львів. – С.3-29.
- 1974 Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III- на початку II тисячоліття до нашої ери. – Київ. – 206 с.
- Свешников И.К.*
- 1958 Памятники племен бронзового века Прикарпаття и Западной Подоли // Автореф. на соиск. уч.ст. к. й. н. – Москва. – С. 9-16.
- Серова Н.Л., Яровой Е.В.*
- 1967 Григоропольские курганы. – Кишинев. – 122 с.
- Телегін Д.Я.*
- 1971 Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // Археологія. – Київ. – № 4. – С.16-29.
- Ткачук Т.*
- 2001-2002 Кінець зтапа С-I й начало С-II трипольской культуры Верхнего Поднестровья (на материалах поселения Бильшивец) // Stratum plus. – Санкт-Петербург-Кишинев-Одесса-Бухарест. – № 2. – С.196-217.
- 2002 Фази розвитку і відносна хронологія шипинецької групи археологічних пам'яток // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії. – Львів. – Т.ССХLIV. – С.89-114.
- 2003 Печера Вертеба та її значення для дослідження культурно-історичних процесів у середовищі трипільської культури Пруто-Дністровського межиріччя // Трипільська цивілізація у спадщині України. – Київ. – С. 307-314.
- 2003 Культурні процеси на півночі трипільської Ойкумени в I V-III тис. до н. е. // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль. – С.60-66.
- Тур А.С., Малеев Ю.Н.*
- 1977 Мышковский идол // Археологические открытия 1976 года. – Москва. – С.383-384.
- Формозов А. А.*

- 1963 О древнейших антропоморфных стелах Северного Причерноморья // СЭ. – № 11 – С.73-88.
1969 Очерки по первобытному искусству. – Москва. – 197 с.
- Чайльд Г.*
1952 У истоков европейской цивилизации. – Москва. – 491 с.
- Черныш Е.К.*
1960 Вновь открытое трипольское погребение у Незвиско на Днестре // Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и Румынской Народной Республики. – Кишинев. – С.77-81.
1989 Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. Москва. – С.196-204.
- Черных Е.Н.*
1967 Протоиндоевропейцы в системе циркумпонтийской провинции // Античная балканистика. – Москва. – С. 136-147.
- Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д.*
1986 Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант) // САИ. – Вып. VI-3.-Киев. – 158 с.
- Шнирельман В.П.*
1994 Модель или модели: некоторые аспекты становления кочевого хозяйства в прикаспийско-причерноморских степях // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. – V в. н.э. – Тирасполь. – С. 79-82.
- Шульц П.Н., Столяр А.Д.*
1988 Курганы эпохи бронзы. – Киев. – 377 с.
- Щепинский А.А.*
1963 Памятники искусства эпохи раннего металла в Крыму // СА. – № 3. – С.38-47.
- Щепинський А.О.*
1971 Кемі-обінська культура // Археологія Української РСР. – Київ. – Т.І. – С.258-263.
- Alexandresku A.*
1969 Resencie: Häusler A. Anthropomorphe Stellen des Eneolithikums in nordpontischen Raum // Wissenschaftlichen zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Gesellschafts und Sprachwissens – Chaftliche Reine. – 1966. – Bd. XV. – H.1. - S.29-73 // Studi si cercetari de istorie vechе. – București. – Bd. 11. – S.11-15.
- Antony D.W.*
1991 The Archaeology of Indo-European origins // The Journal of Indo-European Studies. – T.19. – № 3-4. – p. 193-222.
- Antoniewicz W.*
1916 Baba Kamienna w Dzwienigrodzie // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. – Kraków. – №2. – S.2-5 (відбитка).
- Bandriwski M.*
2004 Wczesnoeneolityczna osada w Zaleścach na Górnym Podniestrzu // Przez pradzieje i wczesne średniowiecze. – Lublin. – S.89-100.
- Bernjakovič K.*
1959 Sidlište se šnurovou Keramikou na Horním Dněstru a Sanu // Archeologicke Rozhladu. – Praha. – T. XI. – №5. – S.692-698.
- Bryk I.*
1930 Neolityczne kurhany ze szkieletami skurczonemi w Kaczanówce, w pow. Skałackim, woj. Tarnopolskie // Księga pamiątkowa kuszczci prof. Dr. W.Demetrykiewicza. – Kraków. – S.135-150.
1935 Badania archeologiczne w Ostapiu na Podolu // Światowit. – Warszawa. – T. XVI. – S.117-144.
- Borkovskij J.*
1930-1931 Šňurova keramika v Ukrajine // Obzor Prehistoricky. – Praha. – T. IX. – S.89-148.
- Gimbutas M.*
1963 The Indo-Europeans, archaeological problems // American Antropologist. – № 65. – P.41-59.
1965 Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. – Paris-The Haguc-London. – 392 p.
1980 The Kurgan wave migrations (c.3400-3200 B.C.) into Europe and the following transformation of culture // Jornal of Near Eastern Studies. – № 8. – P.117-129.
1985 Primary an Secondery of the Indo-Europeans // Jornal of Indo-Europeans Studies. – № 13. – 16-24.
- Ecsedy I.*
1979 The people of the pit-grave Kurgans in Eastern Hungary. – Budapest. – 216 p.
- Kalicz N.*
1998 Östliche Beziehungen während der Kupferzeit in Ungarn // Das Karpatenbecken und die

- Osteuropäische steppe. – München-Rahden/Westf. – S.163-177.
- Klochko V.*
2001 Weaponry of the Northern Pontic culture circle: 5000-700 BC // Baltic-Pontic studies. – Vol.10. – 376 p.
- Kirkor A.*
1878 Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1877 // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków. – T.2. – S. 3-18.
1879 Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1878 // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków. – T.3. – S. 17-18.
- Maran J.*
1998 Die Badener kultur und der ägäisch-anatolische Bereich. Eine Neubewertung eines alten Forschungsproblems // Germania. Anzeiger der Römisch – Germanischen commission des deutschen archäologischen Instituts. Mainz am Rhein. – Jah.76. – 2 Hal. – S.503. – S.492-529.
- Machnik J.*
1975 Einige Bemerkungen zur geneze der frühbronzezeitlichen zivilisation in Europa // AAC. – T. XV. – S.243. – Abb.3. S.241-297.
1978 Wczesny okres epoki brązu // Prahistoria ziem Polskich. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk. – T.III. S.9-136.
1982 Uwagi o wyrobach metalowych z początków epoki brązu w południowo-wschodniej Polsce // Pamiętnik Muzeum Miedzi. – Legnica. – T.I. – S.79-100.
- Machnik J., Tkaczuk T.*
2003 Interesting and important artifacts from the beginning of the Bronze Age in the vicinity of Halicz (upper basin of the Dnestr River). // Morgenrot der kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel – und Südosteuropa. – Budapest. – S.483-496.
- Mallory J.P.*
1989 In search of Indo-Europeans. – 261 p.
- Panajotov I., Dergačev V.*
1984 Die Ockergrabkultur in Bulgarien // Studia Praehistorica. – София. – № 7. – S.97-116.
- Parzinger H.*
1993 Studien zur chronologie und kulturgeschichte der jungstein, kupfer – und frühbronzezeit Zwischen Karpaten und Mitlerem Taurus. – Mainz am Rhein // RGF. – B. 52. – T. 1-2. – 287-311.
- Sokołowska J.*
1928 Wczesnhistoryczne posagi kamienne odkryte na ziemiach Polski. – Warszawa. – 249 s.
- Sulimirski T.*
1934 European Civilisation. – Oxford. – I. – 279 s.
1935 Sprawozdanie z działalności Lwowskiego ośrodka przedhistorycznego // ZOW. – T. X. – № 2. – S.71-82.
- Śmiszko M.*
1933 Nowe wykopaliska w Małopolsce Wschodniej // Z otchłani wieków. – Poznań. – T.II. sz.1-2. – S. 16-27.
- Szmyt M.*
1996 Globular Amphorae culture in Eastern Europe // Eastern Exodus of the Globular Amphora People 2950-2350 BC. Baltic-Pontic Studies. –Poznań. – T.4. – S.3-27.
2001 Społeczności kultury amfor kulistych w Europie Wschodniej // Od neolityzacji do początków epoki brązu. – Poznań. – S.167-193.
- Vladak J.*
1973 Osteuropäische und mediterrane Eruflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit // Slovenska archeologia. – Bratislava. – T. 21. – S. 252-269.
- V.P.*
1925 La statue-menhir de Hamangia // Dacia. – Bucuresti. – T. III. – S.422-429.
- Čykalenko L.*
1931 Die Bedeutung der Schipenitzer Ansiedlung für das Verständnis der ukrainischen demalten keramik // Księga pamiątkowa Wł. Demetrykiewicza. – Warszawa. – S.123-134.
- Tacuh H.*
1983 Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора скита. – Нови Сад. – Белград. –

216 s.

Janusz B.

1918 Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. – Lwów. – 310 s.

Jankovič A.

1931 Podkarpacka Ruś w prehistorii. – Munkacz. – T.III. – 89 s.

Żaki A.

1960 Toporki miedziane na północnych stokach Karpat // AAC. – Kraków. – T.II. – S.87-105.

Mykola Bandrivskyj

The role of steppe cultures of Azov-Black Sea region for the origin and development of cattle-breeding societies in the west of Podolian upland

The author analyses materials from the west of Podolian upland and of region of the Sub-Carpathian Ukraine, which belong to period of the end of the stage BII – CI of *Trypilia* culture. He assumes that the groups of cattle-breeding population from the territory of Nyzhnja Myhailivka, Kemi-Oba and Usativs'ka culture permeated to Upper Dnister area (Lychkivtsi, Nezvisko III, Bilshivtsi, Myshkiv, Vovkivtsi, Kachanivka and other). That assumption is based on the research of burials, mapping of stone anthropomorphic stellas and of group of casual finds.

Strange tribes of cattle-breeders and horse-breeders brought to Upper Dnister area the tradition of mound burial rite. Two phases of the genesis of cattle-breeders culture in Upper Dnister area (first – 3700/3600-3300/3200 BC; second – 3200-2900/2800 BC) are defined. The author discusses intensity and duration of contacts between strange population and Late *Trypilia* communities.